

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99

2-40

7:6 NOV 2011

2-40
H. H.

Ն Ա Ր - Դ Ո Ս

ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

1001
1882

Երկրորդ ամսագրի համար
Հ. Ս. Մ. Լ. ՆԱՐՅԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ
Կ. Ս. Մ. Լ. ՆԱՐՅԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ
7/II-1922
ԿՈՍՏԱՆՅՈՒԼԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Մ

Տպարան Մ. Վարդանեան, Գան. № 3.

1906

ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

1917
(1888)

25 հունիս

Ա.

Թիֆլիս, 6 սեպտեմբերի 1880.

Իմ սիրելի չորսսիմէ, իմ անզին քոյրիկ,
 Անսպասելի նամակդ ինձ շատ տխրեցրեց և միևնոյն ժամանակ շատ բարկացրեց: Միթէ կարծում ես, որ ես երբեք կարող կը լինիմ— մինչև անգամ եթէ այդ կամենամ էլ— մտանալ նրան, որ մանկութեան ժամանակից ի վեր իմ ամենասիրելի, իմ ամենա սրտակից ընկերուհիս է եղել, որին ամեն ժամանակ և ամեն դէպքում համարձակ յայտնել եմ սրտիս բոլոր գաղտնիքներն և որ կիսել է տխրութիւնս, կրկնագատիկ է ուրախութիւնս: «Դու ինձ մոռացար, Աննա, դու ինձ մոռացար», դառնութեանք բացու-

Дозволено издать 1906 г. г. Тифлисъ.

կանչում ես նամակիդ մէջ: Չեմ հասկանում,
թէ այդ ինչ կասկած է (թէև հաւատ կարող
էի անուանել այն զգացմունքը, որով գրել
ես այդ բառերը), որ ծնել է քո մէջ մեր
անշատուամն ու երկարատև լուսթիւնը: Գուցէ
այդ ընկերական անհուն, կոյր սիրոյ յան-
կարժ բռնկուող անմեղ բարկութեան արգասիք
է: Եթէ այդպէս է (որ ամենահաւանականն եմ
դտնում), ապա ես կրկնապատիկ ուժով սի-
բում եմ այն մաքուր սիրտը, որ տրամադիր է
այդպիսի արգար բարկութիւններէ: Ի հարկէ,
անպատճառ չպիտի երդուեմ, սիրելի քոյրկիս,
հաւատացնելու համար, որ չնայելով այս-
քան ժամանակ քեզ նամակ չէի գրում, բայց
ամեն օր և միշտ յիշում էի քեզ. իսկ եր-
բեմն — և այն շատ յաճախ — մի անպիտի
անհուն կարօտութիւն էի զգում դէպի քեզ,
այնպէս ցանկանում էի քո ներկայութիւնը,
որ... միթէ բառեր կան այդ զգացումներն
արտայայտելու: «Բայց ինչո՞ւ նամակ չէիր
գրում», անպատճառ կը հարցնես ուր ինձ:
— Ինչո՞ւ նամակ չէի գրում քեզ, — հարցնում
եմ և ինքս ինձ: Պատասխանի համար պէտք
է դիմել այն անհասկանալի զօրութեանը, որ՝
մարդկային կամքին հակառակ՝ միայն ինքն
է զգացմունքների ղեկավարը: Մարդկային
սիրան երբեմն այնպէս լցում է (սակայն

այդ շատ քշերին է պատահում, իսկ ինձ՝
շատ յաճախ, մանաւանդ վերջին ժամանակ-
ներս), նորանոր զանազան զգացմունքները՝
միմեանց խառնուելով՝ այնպիսի ուժով գոր-
ծում են նրա մէջ, որ նրանց կարելի չէ
լինում արտայայտել ո՛չ բառերով և ո՛չ,
մինչև անգամ, գրչով: Զօրեղ զգացմունք-
ներից ալեկոծուող սիրան էլ ունի իւր կապ-
րիզներն, ինչպէս ովկիանոսն ասեղ փոթորկի
ժամանակ: Առանց դուրս գալու սրտի պա-
տերից, այդ զգացմունքներն, ինչպէս լաւան
երկրի ներքը, բորբոքում են, եռում այնքան,
մինչև որ իրենք իրենց դարձեալ հանգստա-
նում են, խաղաղում: Բայց սրբան քաղցր
և թեթեւ, բայց և, միևնոյն ժամանակ, սր-
քան դառն և ծանր է զգացմունքների այդ
ալեկոծութիւնը սրտի մէջ: Ուզում ես աղօ-
թել և անիծել, ուզում ես ապրել և մեռնել:
Երանի՛, բայց և վա՛յ նրան, ում սրտին յա-
տուկ են այդպիսի ալեկոծութիւններ... Եւ ո՞վ
գիտէ մինչև երբ ես այսպէս շարունակէի
պահպանել դէպի քեզ ունեցած լուսթիւնս,
սիրելի քոյրկի, եթէ նամակդ յանկարծ չբա-
նար սրտիս դռները քո առաջ... Բայց այս-
տեղ գրիչս այլևս առաջ չէ գնում... Տարտ-
կուտում եմ... Ի՛նչպէս յայտնեմ այն. ինչ որ
այժմ զգում եմ... Ամբողջ քառորդ ժամ ան-

ցաւ. գրիչը ձեռքիս կանգ է առնում. գլուխս
խոնարհուել է թղթի վրայ. սիրտս սաստիկ
բարբախում է... Հազարաւոր զգացմունքներ
և մտքեր ալեկոծում են ինձ. ուզում եմ,
ամեն շտապ գործ եմ դնում արտայայտելու
դրանց նամակիս մէջ, բայց... Կէս ժամ էլ
անցաւ... Ո՛չ, չեմ կարողանում: Մնաս
բարեաւ, անգին քոյրիկ: Միւս անգամ:

Ամենառաստիկ կարօտով սեղմում եմ քեզ
կրծքիս և համբուրում եմ քեզ:

Քո Աննա Սարոյեան

Յ.

Թիֆլիս, 20 սեպտեմբերի 1880.

Սիրելի հոփսիմէ,

Դու գարմանում ես, թէ ինչպիսի եղա-
նակով էի գրել նամակս. «կարծես, մեղա-
մարդն թիւն է եկել վրայ», գրում ես դու:
Իրաւունք ունիս գարմանալու և այդպէս կար-
ծելու, քանի որ այդ եղանակով զբաժնու
մակ ինձնից դեռ երբէք չես ստացել: «Ի՞նչ
է պատահել քեզ», հարցնում ես:—Ոչինչ,
բոլորովին ոչինչ չէ պատահել ինձ. ես նոյնն

եմ, ինչպէս վերջին անգամ տեսել ես ինձ.
ապրում եմ նոյն լիութեան մէջ, ծնողներս,
եղբայրներս բոլորը ողջ և առողջ են և մենք
առաջուայ նման հաշտ ու սիրով ենք ապ-
րում: Ըստ երեոյթիւն, պէտք է որ երջանիկ
լինիմ, արանջալու ոչինչ տեղիք չպիտի ու-
նենամ, այնպէս չէ, սիրելի քոյրիկ: Բայց
արի տես, որ այդ այդպէս չէ.— ընդհակա-
ռակն, այս վերջին ժամանակներս ես ինձ
թշուառ եմ զգում՝ առանց մի որեկից
ակնյայտ պատճառի: Էլ չես տեսնիլ ինձ
առաջուայ նման ամեն մի շնչին բանի վրայ
ուրախ քրքջալիս կամ շարաճճիւթիւններ
անելիս, որոնց համար դու ինձ միշտ նախա-
տում էիր և խրատում, որ ես գոնէ փոքր
ինչ լրջմիտ կենամ: Էլ չես տեսնիլ ինձ ա-
ռաջուայ նման ցանցառամիտ երիտասարդ-
ների ետեկից ընկած, որի համար քո նախա-
տիւքն աւելի սաստիկ էր լինում և երբ չէի
լսում քեզ, ուղղակի խռովում էիր ինձնից
մինչև անգամ երկար ժամանակներով: (Բայց
եթէ այժմ տեսնես, թէ սրբան ես ատում
եմ այդպիսի երիտասարդներին և սրբան
զգում եմ զբանցից... գուցէ այժմ ես նա-
խատեմ քեզ և լուովեմ քեզնից, եթէ դու
ինձ չլսես): Առաջուայ անմիտ, երբիտայական
արարքներիցս էլ ո՛չ մը նշույլ չես տեսնիլ

իմ մէջ. կարծես երիտասարդութեանս վա-
րուց արդէն հրաժեշտ եմ տուել, սիրտս կար-
ծես մի անգամից ծածկուել է և էլ հնար
չկայ նրան բանալու: Այն, ինչ որ առաջ հո-
գով չափ սիրում էի, այժմ սաստիկ ատում
եմ. կլտր բոլորովին չեմ գնում, պարահան-
դէաներ—համարեա երբէք, իսկ թատրոն—
չատ քիչ անգամ: Ամեն տեղ և ամեն բանից
չատ շուտ եմ ձանձրանում: Ես այժմ սիրում
եմ միայն առանձնութիւն և շատ ջիզբոս գա-
լիս է, երբ ինձ անհանգստացնում են: Ա-
ռանձնութեան ժամանակ մտածմունքներն ա-
կամայ պաշարում են ինձ: Չատ անգամ այն-
պէս խորանուզում եմ մտածմունքներին մէջ,
որ ամեն բան կատարելապէս մոռանում եմ:
Բայց թէ ինչ եմ մտածում,—այդ ես ինքս
էլ չգիտեմ, միայն այս գիտեմ, որ, ինչ որ
մտածում եմ, բոլորը դառն է լինում: Եր-
բեմն՝ մտածմունքներին անձնատուր եղած
լինելուց յետոյ՝ երբ յանկարծ սթափում եմ,
զգում եմ, որ աչքերս լցուել են արտասու-
քով և քիչ է մնում, որ հեկեկամ: Լինում է
և ժամանակ, երբ սաստիկ ծուլանում եմ,—
թէ, ինչպէս գիտես, բացի կարգալուց և
դաշնամուր անելուց, ես ուրիշ ոչ մի դրադ-
մունք չունիմ,—և այնքան ծուլանում եմ, որ
առաւօտները ոչ ուզում եմ անկողնիցս

վեր կենալ և ոչ անից դուրս գնալ. ուզում
եմ միշտ մնալ այնպէս, ինչպէս որ կամ:
Բայց երբեմն էլ մի այնպիսի անզուսպ, կա-
տաղի շարժունութեան պէտք եմ զգում, որ
մի անգամից ուզում եմ և այս անել, և այն,
և վազել, վազվզել, և պարել, անդադար պա-
րել, դաշնամուր անել, կտորել, վիթել, ծե-
ծել, մի խօսքով՝ անել այն ամենը, ինչ որ
կամենում եմ և ինչ որ ձեռքիցս կը գայ:
Ճէնց երեկ ճիշտ այդ դրութեան մէջ էի. ե-
րեկոյեան՝ թէյը խմելուց յետոյ՝ բաժակն
այնպէս շարժեցի սեղանի վրայ, որ գը-
լորուեց, ընկաւ յատակի վրայ և փշրուեց:
Չերցըլի գիբը կարգաւու, բայց մի քանի
տող հազիւ կարդացած՝ իսկոյն ծածկեցի և
սաստկութեամբ շարժեցի յատակի վրայ:
Տոտեցի դաշնամուրիս առաջ և այնպէս կա-
տաղի կերպով խփեցի մի քանի ակկորդներ,
որ ստեղծունքներից մէկի զսպանակը կո-
տրուեց: Էլ չեմ յիշում, թէ ինչեր արեցի:
Մեր տանը բոլորը զարմացած են մնացել:
Ես էլ պակաս չեմ զարմացել, հաւատացիր:
Ախր ինչո՞ւ եմ այսպէս անում, ինչո՞ւ. խե-
լագարում եմ, ինչ է, թէ՛ այս էլ մի տեսակ
հիւանդութիւն է, որ ակամայ գալիս է մար-
դու վրայ.—ոչինչ չեմ հասկանում: Բայց այս
մի բանն ես շատ լաւ հասկանում եմ. զգում

եմ, որ սիրտս ձգտում է, սաստիկ ձգտում է մի ինչոր անյայտ, կարծես, երբէք գոյութիւն շունեցող բանի, ձգտում է և, կարծես, յոյս չունի, որ երբեկից կը հասնի դրան: Մակայն ես այժմ ամեն կերպ աշխատում եմ այդ յիմար գրութիւնից դուրս գալու և յոյս ունիմ, որ դանազան գրադմունքներով ինձ այդ կ'աջողուի: Սկսել եմ շատ կարգալ և համարեա ողջ օրն ընթերցանութեամբ եմ անց կացնում: Սիրելիս, նամակ շուտ-շուտ գրիր, ես էլ շուտ-շուտ կը գրեմ. ի նկատի ունեցիր, որ սիրտըս արդէն բաց է հղել և ես այլևս չեմ կարող նրան ծածկել: Ուզում եմ նամակներով քեզ հետ ամեն ինչ բաժանել. գլուխ եմ, որ այդ ինձ թեթևութիւն կը պատճառէ: Աս այժմ, սիրելիս, ցնոր գրութիւն:

Քս Աննա Սարոյեան

Ք.

Թիֆլիս, 4 հոկտեմբերի 1880.

Սիրելի Յովսիպիմ,

Դու աշխատում ես բացատրել հոգեկան օտարոտի գրութիւնս և գտնում ես, որ այդ անգործունէութիւնիցս է: Դուցէ մասամբ

ճիշդ էլ է այդ, բայց այս էլ կայ, որ ես դէպի ոչ մի գործ ձգտումն չեմ դրում. Եւ ինչ գործ կը հրամայէիր, որ կատարէի, ինչ անէի, ինչով գրադաէի, քանի որ մի հասարակ գործուածք անգամ մինչև վերջը համբերութիւն չունիմ տանելու և ամեն բան, ինչ ձեռքս եմ առնում, ձգում եմ կիսատ... Ո՛չ, ես կարծում եմ, որ զիրաւոր պատճառը միակութիւնս է: Գուցէ զարմանառ, բայց այդ այդպէս է. ես մննակ եմ այժմ, և այդ ոչ թէ այն պատճառով, որ առաջուայ նման այլևս ընկերուհիներ չունիմ, որոնց հետ կարողանամ անցնել ժամանակս տաղակութիւնից խուսափելու համար, — ոչ, այլ այն պատճառով, որ, ես ինքս հեռացել եմ նրանցից, որովհետև նրանք բոլորն էլ ինձ այժմ շատ յիմար և դատարկ արարածներ են երևում... Այ, ուրիշ բան կը լինէր, եթէ դու լինէիր մօտս. այն ժամանակ երբէք չէի ձանձրանալ, երբէք տաղակութիւն չէի դրալ, ինչպէս առաջ, երբ դու այստեղ էիր, թէև այն ժամանակ քո չափից դուրս լուրջ դատողութիւններն ու խրատներն երբեմն շարժում էին ծիծաղս... Տէր Աստուած, սրբան թեթևամիտ էի այն ժամանակ... Եւ այժմ զարմանում եմ, ճշմարիտ, թէ ինչպէս քո այդ առողջ խելքով, քո այդ զարգացողութեամբ

կարողանում էիր ինձ հետ մի որեիցէ յարաբերութիւն ունենալ, թէև չբաւոյրութեանդ հետ ունէիր և սաստիկ ինքնասիրութիւն, որպէս զի իսկոյն և եթ հեռանայիր ինձնից, երբ տեսնէիր, որ քո դէպի ինձ ունեցած սերտ բարեկամութեան մէջ գանազան նախանձախնդիրներ լով ստոր հաշիւներ են տեսնում քո կողմից: Ի՞նչպէս շէիր ձանձրանում իմ ամենայիմար խօսակցութիւնից, որ միշտ այն մասին էր լինում, թէ գիշերը պարտահանդէսում սև հետ պարեցի, սև հետ ծանօթացայ, ո՞վ ինչպիսի նոր հագուստ ունէր, թէ թատրոնում ինչ օպերա էին ներկայացնում, ո՞վ ինչպէս էր երգում, ո՞վ կար այնտեղ աչքի ընկնող, թէ ինչ նոր մոդա է եկել, ինչ նոր հագուստ պիտի կարել տայի ինձ համար, թէ այս ինչ օրը սրտեղ եմ հրաւիրուած...—Անշուշտ դրա համար ես պարտական եմ քո զիջող, սիրող ընտանեկանութեանը և խղճահարութեանը, որով կամենում էիր ինձ գոնէ փօքր ինչ խելքի բերել. . Ա՛խ, անգին քոյրիկս, սրբան սիրում եմ քեզ: Որքան շատ եմ մտածում մեր բարեկամութեան մասին, այնքան սիրտս աւելի և աւելի է կապում քեզ հետ, որովհետև գնահատութիւնդ նոր եմ հասկանում: Ուզում եմ, որ այդ անցեալը գոնէ մի ըրպէս վերագառ-

նայ, և ես առատարուղիս ջերմ զգացմունքներով հատուցանեմ քեզ քո դէպի ինձ տածած անկեղծ բարեկամութեան փոխարէնը: Չես կարող երեւակայել, թէ սրբան կարօտում եմ քեզ այժմ: Եւ ինչպէս շկարօտեմ, քանի որ ամբողջ երկու տարի է անցել այն օրից, երբ դու վերջին անգամ եկար մեր տուն հրաժեշտիդ ողջոյնը տալու մեզ: Այդ օրը յիշում եմ, ինչպէս երեկը: Ի՞նչ սքանչելի օր էր այդ:—Չարաթ երեկոյ էր: Տան բոլոր դռներն ու լուսամուտները բաց էին դէպի պատշգամբ: Մայիսեան թաղմ, զովարար օդը, որ ես միշտ համեմատել եմ քնած քրնքիկ մանկան համարսի շնչառութեան հետ, ամենայն առատութեամբ ներս էր մտնում սենեակները: Արևի ճառագայթները՝ բեկուելով լուսամուտների ապակիների մէջ՝ անդրադառնում էին հանդէպի պատերի վրայ աղօտ և անջերմ լուսով: Պատշգամբում շաքածի ծաերն իրենց ուրախ ծլվլոցով ահագին աղմուկ էին հանում. նրանց ծլվլոցի ձայնը պարզ դուրս արձագանք էր տալիս: Ո՛րքան սիրեի է գրուներ, երբ երգում են թռչունները. Ի՞նչ կը լինէր գարունը, եթէ թռչուններ չլինէին.—Նա անշուշտ կը կօրցընէր իւր հրապոյրքի կէտը, ինչպէս ուրախ, հանդիսաւոր տօնախմբութիւնն՝ առանց երգի

կամ երաժշտութեան: Ես նրտած էի դահ-
լիճում դաշնամուրիս առաջ և նուագում էի
Ջումանի սերենագըը (չառ լաւ յիշում եմ, որ
հէնց այդ էի նուագում). հարեան սենեա-
կում պարապում էին եղբայրներս, մեծը—
Արշակը նստած էր սենեակի վերջին լուսա-
մուտի մօտ՝ իւր գրասեղանի առաջ և կան-
ցելեարիայից բերած մի ահագին կոյտ ինչոր
թղթեր էր քրքրում, սենեակի միւս վերջին
լուսամուտի մօտ՝ իւր գրասեղանի առաջ
նստած էր միւս եղբայրս—Գրիգորը և կար-
գում էր «Գոն Գարլոսը» (այդ յիշում եմ
նրանից, որ նա ներս մտաւ և, խնդրելով, որ
լսեմ, կարգաց ինձ մօտ մի գեղեցիկ կտոր
Մօրկիզ Գողայի մի մենախօսութիւնից, որ
ինքը շատ հաւանել էր: Նա առհասարակ
շփից դուրս սիրում է ձիւլերը. խօ գիտես,
որ նա թունդ ումանտիկ է): Իսկ փոքր եղ-
բայրս—Գարեգինը նստած էր մէջ տեղի լու-
սամուտներեց մէկի առաջ և սովորում էր
իւր գասը: Միւս հարեան սենեակում հայրս
և մայրս «նարդի» էին խաղում. այդ նրանց
սիրելի գրազմունքն էր, և է, երեկոյեաննե-
րին: Ա՛խ, ինչքան ուրախ, ինչքան երջանիկ
էի ես այդ ժամանակ: Ի՛նչպիսի անհուն
սէր էի զգում ես զէպի մեր այդ խաղաղ,
սիրող, հաշտ ընտանիքը: Եթէ այն ժամա-

նակ Աստուած ինձ ասէր՝ եկ քեզ աւելի լաւ
կեանք տամ, կը հրաժարուէի և շէի հաւա-
տալ, թէ աշխարհիս երեսին դրանից էլ լաւ
կեանք կարող է լինել: Սրտիս մէջ դրախտ
էր բացուած և այդ դրախտն ես ուզում էի
արտայայտել Ջումանի սքանչելի սերենագի
մէջ...

Յանկարծ հարեան սենեակում լսեցի քո
ձայնը:

— Եկել եմ ձեզ մնաք բարեաւ ասելու, վաղն
առաւօտեան գնում եմ,—ասում էիք ծնողնե-
րիս:

Թողի դաշնամուրը, վեր թռայ և ներս
վաղեցի քեզ մօտ:

— Մերելիս, միթէ, իրաւ, վաղն առաւօ-
տեան,—բացականչեցի՝ բռնելով ձեռքերիցդ:
— Այո:

«Այո»... Անգնթ, ինչ էի արել քեզ, որ
երջանկութեանս բարձրութիւնից ինձ այն-
պէս յանկարծ ցած գլորեցիր:

— Մերելիս, չոխփփեկս, յետաձգիր,— փա-
րում եմ վզովդ:

— Ոչ,— կարծես երզուել ես գու:

— Մերելիս, մնա մի քանի օր էլ:

— Անկարող եմ:

Միթէ սիրտն այդքան կարող բարանալ:
Գու մնաք բարեաւ ես առաւ ծնողներս՝

մնաք բարեալ ես ասում եղբայրներիս, սեղ-
մում ես ամենքի ձեռքն էլ: Ես շտապով
ծածկում եմ փեղոյրս, դուրս եմ գալիս քեզ
հետ: Գնում ենք: Ո՞ւր: Աստուած գիտէ:
Երկուսս էլ խօսում ենք, սակայն աւելի լը-
ռում ենք, բան թէ խօսում: Ինչո՞ւ: Չգի-
տեմ: Թէև զգում էինք, որ շատ բան ու-
նինք միմեանց ասելու, բայց շատ քիչ բան
էինք կարողանում ասել միմեանց... Ի՞նչ յի-
մար զրույթին էք:

Հետեւալ օրն ես քեզ հրաժեշտ տուի
երկաթուղու կայարանում: Վերջին ջերմ
համբոյրները զրոշմեցինք միմեանց շրթունք-
ներին: Ի՞նչպէս անկեղծ կերպով լալիս էինք:
Սքանչելի՛ արցունք: Չոգեկառքը սոււեց և
սկսեց դեռ կամաց, յետոյ քիչ-քիչ արագ
փախցնել քեզ: Վերջին անգամ լուսամուտից
շարժեցիր սպիտակ թաշկինակը, ես—իմը, և
դու այլևս չկայիր աչքիս առաջ: Աստծուն
է միայն յայտնի, թէ այդ ժամանակ ինչ
խնդրեցի նրանից, և այժմ փառք նրան, որ
ողջ և առողջ ես...:

«Բայց ինչո՞ւ զրում ես ինձ արդէն յայտ-
նի այդ եղելութիւնը, ինչո՞ւ այդ բոլորը յի-
շեցնում ես ինձ», գուցէ հարցնես դու, և թէ
միայն այլ ես նոյնը չես, ինչպէս ես քեզ
ճանաչում էի այն ժամանակ, որովհետև եթէ

դու նոյնը լինես, ապա այդ յիշողութիւնը
քեզ համար նոյնքան սիրելի կը լինի, որ-
քան և ինձ համար այժմ, չնայելով
որ այն ժամանակից անցել է ամբողջ
երկու տարի: Կարծեմ Գեօթէն է ա-
սում—պէտք չէ քրքրել անցեալը. նա միշտ
դառն է լինում ներկայի համար:—Ճիշդ է
արդեօք այդ:—Զգում եմ, որ՝ այո և զգում
եմ, որ՝ ոչ: Ինչո՞ւ: Բացատրել չեմ կարող,
բայց ես այդպէս եմ զգում: Անցեալի յիշո-
ղութիւնը որքան դառն, նոյնքան և քաղցր
է, և այդ պատճառով նա սիրելի է, որպէս
անունը սրտիդ մօտ անցնելու է, որպէս
տարի-ներ առաջ հողին ես յանձնել: Այդ յիշողու-
թեան մէջ կայ մի տեսակ ինքնուրոյն, եթէ
կարելի է այսպէս ասել, հոգեկան պոէզիա,
ինչպէս երկու հակառակութիւնների զուգա-
ւորութեան մէջ: Մի ծիծաղիւր փիլիսոփայու-
թեանս վրայ:

Կարծեմ այո անգամ այսքանս բաւական
է, սիրելիս. միւս անգամ մեր ընտանիքից
տեղեկութիւն կը ասամ քեզ, որ դու խնդրում
ես ինձնից: Իսկ այժմ ընդունիր համբոյրս և
մնաս բարեալ:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
С.Р.А. ПУОЛЯЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
7/31-1922
ՄԱՍԿՈՎԱ
ՊԵՏԵՐԲՈՐԳ

Թիֆլիս, 11 հոկտեմբերի 1880.

Սիրելի Հովհաննէ,

Նախորդ նամակովս խոստացել էի քեզ տեղեկութիւն տալ մեր ընտանիքից և ահա կատարում եմ խոստումս:

Նախ պիտի ասեմ, որ Գրիգորը հիւանդ է. սաստիկ հազում է: Այս հիւանդորդ օրն է, որ գիմնադիօն չէ գնում. բժիշկները խորհուրդ են տալիս առժամանակ ձեռք վերցնելու պարապմունքներից: Ես սաստիկ երկուդ եմ կրում, որ նրա հիւանդութիւնը թորախտ լինի, մանաւանդ որ նրա կազմուածքը շատ քնքոյշ և նիհար է: Գու գիտես, թէ ինչպէս սիրում եմ եղբայրներիս, առաւելապէս նրան, որ, այս վերջին ժամանակներս մանաւանդ, ինձ թէ եղբայր է՝ բառիս բուն նշանակութեամբ և թէ ամենամօտ խորհրդակից: Ես տանջւում եմ, երբ տեսնում եմ նրան՝ ձեռքը կրծքի վրայ դրած՝ այնպէս սաստիկ հազալիս: Նա շատ է պարապում, չափից դուրս պարապում է. կարծում եմ, որ նրա հիւանդութիւնը դրա հետեւանքն է: Բայց Գրիգորի հիւանդութիւնը պեռ էլի ոչինչ. մի ուրիշ հանգամանք կայ,

որ թէ ինձ և թէ մեր բոլոր ընտանիքին աւելի է մտատանջում:—Գու գիտես, թէ հայրս ինչպիսի զուարճասէր և կատակներ անող մարդ է, բայց վերջին ժամանակներս մեծ փոփոխութիւն է նկատւում նրա մէջ. օրինակ՝ երեկոյեանները նա վերադառնում է տուն միշտ մի տեսակ տխուր ու մտախոհ և զլլարկն աչքերի վրայ վայր թողած, այն ինչ առաջ՝ տուն գալիս՝ նա զլլարկը միշտ ետ գցած էր ունենում ճակատի վրայ և միշտ մըմնջում էր մի որևիցէ ուրախ երգ: Խօսելիս էլ ամենքի հետ բարկացած է խօսում, կարծես ամենքն էլ նրան մի որևիցէ անախորժութիւն են պատճառել, կարծես ամենքն էլ նրա առաջ մեղաւոր են: Մի անգամ հարցրի նրանից պատճառը: Նա խոժուած դէմքով նախ լուռ նայեց ուղղակի աչքերիս, յետոյ յանկարծ մի վայրկեան միայն ժպտաց, աչքերը վայր թողեց, ներքին շրթունքը կախեց և դէմքին տուեց մի այնպիսի ճիշդ և միևնոյն ժամանակ ծիծաղելի արտայայտութիւն, որպիսին ունենում է երեսան այն ժամանակ, երբ նրան բոլորովին ի զօր մեղադրում են շարութիւն աւելուն համար:

—Ես ինչ մեղաւոր եմ, օրիորդ,—արտասանեց նա բարակ, իբրև թէ, երեսայական

ձայնով.—Կիրակոսեանը շարութիւն է ա-
նում, դուք ինձ էք մեղադրում: Ուզում էք
Մարտիրոսեանին հարցրէք:

Չկարողացայ ծիծաղս զսպել և զրկեցի
նրան:

—Հայրիկ, միթէ տխուր ժամանակդ էլ
կարողանում ես կատակներ անել,—բացա-
կանչեցի ուրախացած:

—Ուզում էք Մարտիրոսեանին հարցրէք,
—կրկնեց նոյն բարակ ձայնով:

Դարձեալ ծիծաղեցի և աւելի ամուր զըր-
կեցի նրան:

Նա կամաց ազատուեց գրկիցս, ժպտաց՝
նայելով աչքերիս և, քնքշօրէն համբուրելով
ձակատս, դուրս գնաց իւր առանձնասե-
նեակը:

Մախոհութեամբ նայեցի նրա ետևից:
Ի՞նչպէս շուտ և հեշտութեամբ կարողացաւ
ազատուել բացատրութիւնից: Այնուհետև
ամեն անգամ նկատում եմ, որ նա ամեն
կերպ աշխատում է խոյս տալ ինձնից, իսկ
երբ այդ չէ յաջողում, դարձեալ իւր կա-
տակներն է սկսում և, զարմանալի է, չնայե-
լով որ այդ կատակներն ակամայ է ա-
նում (ես այդ շատ լաւ նկատում եմ), բայց
նրանք երբէք անհամ չեն գուրս գալիս և
միշտ ունենում են իրենց ազգեցութիւնը.

զոնէ ովոր այդ ժամանակ նայում է նրան
(մինչև անգամ ես), չէ կարողանում զսպել
իւր ծիծաղը: Մակայն նա ի դուր է աշխա-
տում ծածկել ինձնից իւր վիշտը. բայց որ
մի վիշտ—և այն ծանր վիշտ—կրծում է նրա
սիրտը և մեծ մտատանջութիւն է պատճա-
ռում նրան,—այդ ես գիտեմ, այդ ես պարզ
տեսնում եմ: Ի հարկէ, նրա վիշտը Գրիգորի
համար կարող չէ լինել, որովհետև Գրիգորն
այնքան էլ հիւանդ չէ, որի համար կարելի
լինէր այդպէս մտատանջուել և, բացի դըր-
նից, եթէ նրա վիշտը հէնց դրա համար էլ
լինէր և մեզ երկիւղ չպատճառելու համար
միայն՝ այդ մեզնից ծածկելիս լինէր,—ես
այդ խեղճ կարող էի հասկանալ, տեսնել,
բայց ես գիտեմ (և սիրտս էլ այդ նախագու-
շակում է), որ նրա վիշտը բոլորովին ուրիշ
բանի համար է: Իսկ թէ ի՞նչ բանի համար,
—այդտեղ ես արդէն ոչինչ չեմ կարողանում
հասկանալ և ոչ ենթադրել: Մայրս սաստիկ
անհանգիստ է նրա համար. ասում է, որ
գիշերները նա հանգստութիւն չունի, իսկ
երբեմն՝ քնած ժամանակ, ասում է, կարծես
սաստիկ վախեցած, յանկարծ աղաղակում է
և վեր է թռչում, երբեմն էլ երազում, ա-
սում է, ուղղակի լաց է լինում...

Մնացել եմ սաստիկ տարակուսած: Ի՞նչ է նշանակում այս...

Քո Աննա Սարոյեան

Ե.

Թիֆլիս, 11 եոկտեմբերի 1880.

Սիրելի չնիփսիմէ,

Այս անգամ դարձեալ հօրս մասին պէտք է գրեմ, որովհետեւ բոլոր մտածութեանս առարկան նրա օտարտաի դրութիւնն է, որից մինչև այժմ էլ գլուխ չեմ կարողանում դուրս բերել:

Անցեալ կիրակի օրն եկաւ մեր տուն Թոմաս Գասպարիչը: Գու ճանաչում ես նրան—այն անատամ, ժամանակից շատ վաղ ծերացած, անտէրութիւնից սրա-նրա դրանն ապրող, իւր ասելով «օտստաւնոյ տիտուլեարնը սովեանիկը», որ ոչ մի օր եկեղեցուց ետ չէ ընկնում և որ ինչպէս աւետարանն ու սաղմոսը, նոյնպէս և եկեղեցական բոլոր արարողութիւնները շատ լսելուց և կարգալուց անգիր գիտէ: Նա նոյնն է, ինչպէս տեսել ես նրան երկու տարի առաջ.

Ծերութեան ժամանակ մարդկանց մէջ փոփոխութիւնը շատ աննկատելի է կատարում: Հագուստն էլ նոյնն է. նոյն խունացած գրլխարկը՝ կարմիր կանտերով, նոյն խունացած նշանազգեստը՝ հնութիւնից սեացած երկաթէ կոճակներով և նոյն ձեռնափայտը, որից նստած ժամանակն անգամ չէ բաժանում: Եղանակը, ջնայելով աշուն լինելուն, շատ սաք էր: Ես նստած էի սենեակումս՝ բաց լուսամուտի առաջ և կարգում էի Տուրգենևը: Եղբայրներն տանը չէին, մայրս խոհանոցումն էր, իսկ հայրս դուրսը—պատշգամբում: Նա նստած էր լուսամուտիցս հեռու՝ մէջքը դէպի ինձ արած և մտախոհ նայում էր քաղաքին: Երևի չգիտէր, թէ ես տանն եմ և նայում եմ իրեն, ապա թէ ոչ աչքերիս առաջ նա երբէք անձնատուր չէր լինիլ իւր տխուր մտածմունքներին: Բայց նա այն աստիճան անձնատուր էր եղել իւր մտածմունքներին, որ բոլորովին չնկատեց, թէ ինչպէս Թոմաս Գասպարիչն իւր դանդաղ քայլերով մօտեցաւ նրան:

—Չատ խորն ես մտածում, աղս Գէորգ,
—կարճ ժամանակ նրա մօտ լուռ կանգնելուց յետոյ, ասաց Թոմաս Գասպարիչը, իւր բութ հայեացքով կողքից շարունակ նայելով նրան:

Մնացել եմ սաստիկ տարակուսած: Ի՞նչ է նշանակում այս...

Քո Աննա Սարոյեան

Ե.

Թիֆլիս, 11 եոկտեմբերի 1880.

Սիրելի Հռիփսիմէ,

Այս անգամ դարձեալ հօրս մասին պէտք է գրեմ, որովհետեւ բոլոր մտածութեանս առարկան նրա օտարոտի դրութիւնն է, որից մինչև այժմ էլ գլուխ չեմ կարողանում դուրս բերել:

Անցեալ կիրակի օրն եկաւ մեր տուն Թոմաս Գասպարիչը: Գու ճանաչում ես նրան— այն անատամ, ժամանակից շատ վաղ ծերացած, անտէրութիւնից սրա-նրա դրանն ապրող, իւր ասելով «օտոտալնոյ տիտուլեարնը սովեանիկը», որ ոչ մի օր եկեղեցուց ետ չէ ընկնում և որ ինչպէս աւետարանն ու սաղմոսը, նոյնպէս և եկեղեցական բոլոր արարողութիւնները շատ լսելուց և կարգալուց անգիր գիտէ: Նա նոյնն է, ինչպէս տեսիլ ես նրան երկու տարի առաջ.

Ժերութեան ժամանակ մարդկանց մէջ փոփոխութիւնը շատ աննկատելի է կատարւում: Հագուստն էլ նոյնն է. նոյն խունացած գըլխարկը՝ կարմիր կանտեբրով, նոյն խունացած նշանագետը՝ հնութիւնից սեացած երկաթէ կոճակներով և նոյն ձեռնափայտը, որից նստած ժամանակն անգամ չէ բաժանում: Եղանակը, շնայելով աշուն լինելուն, շատ սաք էր: Ես նստած էի սենեակում՝ բաց լուսամուտի առաջ և կարդում էի Տուրգենևեր: Եղբայրներն տանը չէին, մայրս խոհանոցումն էր, իսկ հայրս դուրսը— պատշգամբում: Նա նստած էր լուսամուտիցս հեռու՝ մէջքը դէպի ինձ արած և մտախօհ նայում էր քաղաքին: Երեկ չգիտէր, թէ ես տանն եմ և նայում եմ իրեն, ապա թէ ոչ աչքերիս առաջ նա երբէք անձնատուր չէր լինիլ իւր տխուր մտածմունքներին: Բայց նա այն աստիճան անձնատուր էր եղել իւր մտածմունքներին, որ բոլորովին չնկատեց, թէ ինչպէս Թոմաս Գասպարիչն իւր դանդաղ քայլերով մօտեցաւ նրան:

— Զատ խորն ես մտածում, աղա Գլորգ, — կարճ ժամանակ նրա մօտ լուռ կանգնելուց յետոյ, ասաց Թոմաս Գասպարիչը, իւր բութ հայեացքով կողքից շարունակ նայելով նրան:

Հայրս յանկարծ սթափուեց և նայեց նրան: Առաջին նուագ, կարծես, չկարողացաւ ճանաչել նրան, որովհետև նախ մի ըոպէ, ըստ երևոյթիւն, զարմացած և լուռ նայեց նրա դէմքին, յետոյ յանկարծ բացականչեց.

—Ա՛, Թոմաս Գասպարիչ, այդ դ՞ու ես... Բարև (ու մեկնեց նրան իւր ձեռքը): Ի՞նչպէս ես: Քէֆդ լաւ է: Համեցիր նստիր: (Նա գոռաց ծառային, որ մի աթոռ բերէ): Նոր լուր կունենաս, ասա տեսնենք: Անպատճառ ելեղեցուցն ես գալիս:

—Բաս սրտեղից պէտք է գամ,—մըթմըթ-թաց Թոմաս Գասպարիչը կարծես նեղացած, որ այդ բանի մասին զարձեռլ հարցնում են իրեն:

—Ի հարկէ, ինձ համար էլ կ'աղօթէիր:

—Անպատճառ: Քեզ համար էլ որ չաղօթեմ, աղա Գէորգ, բաս էլ ո՞ւմ համար պէտք է աղօթեմ:

—Քեզ համար:

—Է՛, ամեն մարդ որ միայն իւր գլխի մասին մտածէ, այդ ո՞ւր կը գնայ:

—Իւր գրպանն ու փոքր... Բայց ասա տեսնենք՝ աղօթքիդ մէջ ի՞նչ էիր խնդրում ինձ համար:

—Ի՞նչ... Ահա ինչ,—ասաց Թոմաս Գասպարիչը, նստելով ծառայի բերած աթոռի

վրայ:—Նախ և առաջ խնդրում էի, որ ամենակարողն Աստուած քեզ և քո ընտանիքիդ երկար կեանք տայ... «Գեանս խնդրեաց ի քէն, և ետուր նմա ընդ հրկայն աւուրս՝ յաւիտեանս յաւիտենից»: Երկար կեանքն, ի հարկէ, ամեն բանից լաւ է, այդպէս չէ, աղա Գէորգ...

—Ի հարկէ... շարունակիր:

—Հա, նախ և առաջ խնդրում էի, որ ամենակարողն Աստուած քեզ...

—Տէր օրհնած, այդ խօս ասացիր,—անհամբերութեամբ և բարկացած ընդհատեց նրան հայրս:—Չարունակիր:

Թոմաս Գասպարիչը տարակուսանքով և զարմացած նայեց նրան. առաջին անգամն էր, որ հայրս նրա հետ այդպէս էր խօսում:

—Յետոյ խնդրում էի,—շարունակեց նա այս անգամ փոքր ինչ անվստահ եղանակով,—որ ամենակարողն Աստուած քեզ և ընտանիքիդ...

—Էլի՛, —նորից ընդհատեց նրան հայրս անհամբերութեամբ:

—2է, աղա Գէորգ, շարունակում եմ,—չտապեց պատասխանել խեղճ Թոմաս Գասպարիչը,—...որ ամենակարողն Աստուած քեզ և ընտանիքիդ երկար կեանքի հետ և առողջութիւն տայ... երկար կեանքն առանց ա-

4
առողջութեան, ի հարկէ, մի կողմէկ չ'արժէ,
այդպէս չէ, աղա Գէորգ:

—Այդպէս է, այդպէս... շարունակիր,—
մեքենայաբար կրկնեց հայրս, առաջուայ նը-
ման մտախոհութեամբ նայելով քաղաքին:
Նա կարծես այլևս չէր լսում Թոմաս Գաս-
պարիչին:

—Յետոյ խնդրում էի,—շարունակեց Թո-
մաս Գասպարիչը,—որ ամենակարողն Աս-
տուած դործիդ աջողութիւն տայ, առևտու-
րիդ աշխատանք տայ, սրտիդ բարի ցանկու-
թիւններին կատարումն տայ, ուրախութիւն,
երջանկութիւն տայ, որդոցդ բարի միտք և
սիրտ տայ, որ քեզ սիրեն, յարգեն և պատ-
ւեն... Խնդրում էի, որ քեզ և բոլոր ընտա-
նիքիդ ամեն շարից հեռու պահէ, սատանա-
յի փորձութիւնից ազատ պահէ, թշնամու
սրտովը չանէ. «փրկեա զիս ի ձեռաց թշնա-
մեաց իմոց և ի հալածչաց իմոց»: Խնդրում
էի, որ իւր սուրբ ողորմութիւնը միշտ ան-
պակաս անէ քեզնից և քո ընտանիքից. «ո-
ղորմութիւն քո, տէր, զհետ իմ եկեացէ դա-
մենայն առուքս կենաց իմոց»...

Նա լսեց և կարծես նոր տեսաւ, որ հայրս
ոչ նայում էր և ոչ լսում նրան: Նա գլուխը,
փոքր ինչ թեքելով, առաջ տարաւ, որպէս
զի լաւ նայէ հօրս գէմքին, որ ամբողջապէս

դէպի քաղաքն էր դարձրած:

—Հը', ինչ է... պրծա՛ր,—մտախոհութիւ-
նից սթափուելով և դէմքը դէպի նա դար-
ձնելով, յանկարծ հարցրեց հայրս:

—Ես պրծայ, աղա Գէորգ, բայց դու ինձ
չէիր լսում, կարծես:

—Գարծե՛ս,—յարեց հայրս ծաղրական
եղանակով:—Ընդհակառակն, իմ պատուելի
տիաուրեանքը սովեանիկ, ես քո պատմածն
աւելի լաւ էի լսում, քան թէ դու ինքդ...
Բայց այդ թողնենք, ուրիշ բան խօսենք...
Ի՞նչ նոր լուր ունես, ասա տեսնենք:

—Է՛հ, աղա Գէորգ, ես ինչ նոր լուր
պէտք է գիտենամ. բացի եկեղեցուց, ո՛ր եմ
գնում, որ ինչ նոր լուր լսեմ... Լրագիրը
դուք էք ստանում, նոր լուրերը դու կը լի-
նես կարգացած:

—Այս քանի ժամանակ է, ինչ ձեռքս լրա-
գիր չեմ առել... Ապա գնա տես, սեղանի
վրայ կը լինի լրագիրը, բեր կտրգա մօտս...
Ապասիր լաւ, դու նեղութուն մի կրիր. ծա-
ռան կը բերէ:

Նա բարձրաձայն դարձեալ կանչեց ծա-
ռային և հրամայեց, որ լրագիրը բերէ:

Ես լուսամուտից տուեցի ծառային նա-
խորդ օրուայ լրագրի համարը: Ծառան տա-
րաւ տուեց Թոմաս Գասպարիչին:

Թոմաս Գասպարիչը նախ հանեց իւր ակնոցը, որ պահում է, ինչպէս գիտես, առանձին պատեանի մէջ, դրեց աչքերին և սկսեց կարդալ: Կարգաց մի քանի լուր, թէ ինչպէս մի երիտասարդ անյայտ պատճառներից այս ինչ տեղն և այս ինչ ժամանակ անձնասպանութիւն է գործել («Սիրահարուած կը լինէր», այդտեղ նկատեց հայրս), թէ ինչպէս մի կին մի անգամից երեք երեխայ է ծնել, երեքն էլ կենդանի, թէ ինչպէս այս ինչ տեղն աւազակները ճանապարհին կողոպտել և սպանել են ճանապարհորդներին, թէ ինչպէս այս ինչ յայտնի վաճառականը սնանկացել է և նրա բոլոր կայքը աճուրդով վաճառել են...

Հայրս սկզբում, ըստ երևոյթին, հետաքրքրութեամբ էր լսում Թոմաս Գասպարիչին, բայց վերջինս այնքան դանդաղ և անվարժ էր կարգում, որ նա շատ շուտով ձանձրացաւ և դէմքը դարձեալ շրջեց դէպի քաղաքը: Սակայն, ինչպէս ես նկատում էի, նա այնուամենայնիւ լսում էր և լսում էր դուրով, ինքն իրեն ստիպելով. կարծես չէր ուզում անձնատուր լինել մտախոհութեանը, որ, ինչպէս երևում էր, ակամայ պաշարում էր նրան: Վերջ ի վերջոյ նա դարձեալ ըսկսեց հետաքրքրութեամբ լսել և, զարմանա-

լի է, նրա հետաքրքրութիւնն այն աստիճանի հասաւ, որ նա մինչև անգամ շուռ եկաւ Թոմաս Գասպարիչի կողմը, արմունկով կամաց կըթնեց իւր ծնկան վրայ և սկսեց նայել ուղղակի նրա շրթունքներին: Այս անգամ տեսնում էի նրա դէմքը և երբէք չեմ կարող մոռանալ այն հայեացքը, որով նայում էր այդ ժամանակ. այդ հայեացքի մէջ կար և սաստիկ հետաքրքրութիւն, և սաստիկ երկիւղ, և մի տեսակ բան, որ սչ կատաղութիւն էր, սչ ստրջանք և ոչ յուսահատութիւն... Վերջին լուրը լսելով, նա յանկարծ մի այնպիսի ուժով դուրս խլեց լրագիրը Թոմաս Գասպարիչի ձեռքից, գոռալով— «Ինչ վնաս ես կարդում»,— այնպէս ճըղեց և, ձեռքում ճմլելով, շարտեց պատշգամբից ներքե, որ կարծեցի, թէ խելագարուեց: Ինքս էլ չիմացայ, թէ ինչպէս այդ ժամանակ գլուխս հանեցի լուսամուտից դէպի դուրս և նայեցի նրա կողմը: Նա յանկարծ տեսաւ ինձ, և ես մինչև հիմայ էլ զարմացած եմ մնացել, թէ ինչպէս այնպէս արագութեամբ կարողացաւ փոխել իւր դէմքի արտայայտութիւնը. ձեռքերը վայր թողած՝ կանգնեց հանդարտ, աչքերը խոնարհեցրեց, ներքին շրթունքը կախեց (ինչպէս այդ արաւ մի անգամ, երբ հարցրի նրա մտախո-

հուլիսի ան Կատարը) և ասաց բարակ, իբրև թէ, մանկական ձայնով.

—Ես ինչ մեղաւոր եմ, օրիորդ... բաս ինչո՞ւ թո՞մաս Գասպարիչն այնպէս վատ է կարգում...

Քայց այս անգամ չծիծաղեցի. արդեօք նրա համար, որ արդէն հասկանում էի, թէ ինչ են նշանակում նրա այդպիսի կատակները, թէ նրա համար, որ այս անգամ նրա կատակը բաւական անհամ դուրս եկաւ,— այդ չեմ հասկանում. բայց չծիծաղեցի, ինչպէս այդ ակամայ անում էի նրա այդպիսի կատակների ժամանակ: Այդ, կարծես, ինքն էլ զգաց, և դեռ մի բոլոր շփոթուելով իմ անթարթ, լուրջ հայեացքից, յանկարծ նայեց թո՞մաս Գասպարիչին և բարձրաձայն ծիծաղեց:

—Ա՛ննա,—բացականչեց նա, առանց իմ կողմը նայելու,—թէ Աստուածդ կը սիրես, մէկ նայի՛ր մեր տիտուլեարնը սովեանիկին:

Նայեցի թո՞մաս Գասպարիչին, բայց դարձեալ չծիծաղեցի, թէև այդ բոլորին նա շատ ծիծաղելի էր:—Նա նստած էր անշարժ՝ ակնոցն աչքերին և կատարեալ ապուշի նրման բերանը բաց՝ նայում էր հօրս: Նրա ձեռքերը մնացել էին այնպէս, ինչպէս որ բռնած ունէր լրագիրը կարգալիս: Կարծես

նրան դիտմամբ նստեցրել էին այդ դրուլիսի մէջ, որպէսզի հանեն նրանից մի ծաղրական պատկեր: Հօրս բարձրաձայն ծիծաղից նա յանկարծ սթափուեց և ժպտալով դարձաւ ինձ.

—Տեսնո՞ւմ ես, Աննա, ինչ շարաճճի մարդ է հայրդ,—ասաց նա գլուխը շարժելով:—Լըրագիրը ձեռքիցս խլեց, ձգեց, ճմլեց և պատշգամբից ներքև գցեց. ասա ինչո՞ւ...

—Նրա համար, իմ պատուելի տիտուլեարնը սովեանիկ, որ... ձաշին մեզ մօտ կը լինես,—տոաց հայրս և դնաց դէպի իւր առանձնասենեակը:

Գիտմամբ այս անցքն այսպէս մանրամասն նկարագրեցի նամակիս մէջ, սիրելի Հոսիսիսին, որպէս զի ցոյց տամ, թէ սրբան մեծ է այն գաղտնի վիշտը, որ, այնքան մտաւորապէս թիւն պատճառելով, այսպիսի դրուլիսի մէջ է ձգել նրան:

Այնպէս վախենում եմ, որ խելագարուի... Սարսափը, անասելի վիշտն ու յուսահատութիւնն իսկոյն պաշարում են ինձ, երբ մտածում եմ, որ կարող է այդպիսի դժբաղդութիւն պատահել... Քայց ինչ սնեմ, ինչ... Ինչո՞վ կարելի է այդ դժբաղդութեան առջն առնել...

Մրտիս վատ նախազգացումներէց ես աւելի
եմ սարսափում...

Ընդունիր ջերմ համբոյրներս:

Քո Աննա Սարոյեան

Զ.

Թիֆլիս, 23 նոյեմբերի 1880.

Անդին քոյրիկ,

Գուշակութիւնս ճիշդ դուրս եկաւ.—զըժ-
բազդութիւնը—և այն ինչպիսի դժբազդու-
թիւն—առաջին անգամ բաց արաւ մեր տան
դուռն և ներս մտաւ՝ այնտեղից այլևս եր-
բէք չհեռանալու մտքով:—Մենք համարեա
մի անգամից զրկուեցինք մեր բոլոր կարո-
ղութիւնից, մեր բոլոր հարստութիւնից.
հայրս աջ ձեռքով անդամայոյժ եղաւ և խե-
լազարուեց:—Ահա թէ ինչ եզաւ նրա բոլոր
մտատանջութիւններէ, նրա գաղտնի վշա-
նրա օտարոտի դրութեան հետեանքը: Իսկ
պատճառը հօրս պարտքերն են եղել, որոնց
զոյութեան մասին մենք նոյնքան տեղեկու-
թիւն ունէինք, որքան տեղեկութիւն ունէինք,
էթ մեր գլխին մի այսպիսի սարսափելի

փորձանք պէտք է գար... Բայց մինչև հիմայ
էլ զարմանքից չեմ կարողանում ուշքի գալ,
թէ հայրս այնքան պարտք երբ է արել և
ինչ բանի համար... Մայրս ասում է, որ նա
սաստիկ խաղացող էր. այդ ես ինքս էլ գի-
տէի, բայց միթէ խաղալով այդքան պարտքեր
են անում, այդքան տանուլ են տալիս... Ո՛չ,
նչ, ես այդ բանին ոչ մի կերպ չեմ ուզում
հաւատալ և երբէք էլ չեմ հաւատար... Գուցէ,
այն, ուրիշ մարդիկ այդպէս անեն, բայց իմ
հայրս... Դու լսօ քիչ թէ շատ ճանաչում ես
հօրս, դու լսօ դիտես, թէ սրբան աղին,
պատուասէր և հեռատես մարդ էր նա. միթէ
այդպիսի գեղեցիկ յատկութիւններ ունենա-
լով, նա կարող էր չհասկանալ, թէ ապա-
գայում ինչ սարսափելի հետեանքներ կարող
էր ունենալ խաղալու սէրը: Ի՞նչ, մեծ է
այդ սիրոյ, այդ մոյութեան զօրութիւնը,
մարդկային բոլոր գեղեցիկ յատկութիւնները
կորցնում են իրենց ոյժը զբա առաջ.
այն, ճիշդ է այդ, հաւատալու է այդ... Ո՛վ
ուզում է թող այդ ճիշդ համարէ, ո՛վ ու-
զում է թող հաւատայ զբան, բայց ես չեմ
հաւատում. չեմ հաւատում՝ որ ու՛հետե այդ
անկարելի եմ համարում գոնէ հօրս վերա-
բերմամբ... Ա՛խ, մի կարծիք, թէ որդիա-
կան անհուն սիրուց կուրացած միայն՝ ես

այսպէս պաշտպանում եմ հօրս. ո՛չ, ամենքը, ամենքն էլ, ով ճանաչում է նրան, կասեն, որ հայրս այդպէս թեթեամտութեամբ չէր կարող վերաբերուել դէպի իւր և իւր ընտանիքի երջանկութիւնն ու պատիւը, որքան էլ նրա մէջ բուռն ցանկութեամբ գործէր խաղալու սէրը, մոլութիւնը: Ես ճանաչում եմ հօրս, ինչպէս ինքս ինձ. նրա ընտանուրթեան բոլոր կազմը, նրա հոգին բաց էր իմ առաջ, որպէս մի պատկեր իւր պարզ ու սրտ զծերով, և ես համարձակ, առանց կոյր կողմնապահութեան պէտք է ասեմ, որ նրա պէս ընտանիքը պաշտող և զբա պատուի համար գլուխը ետ դրած մարդ ճրագով պիտի որոնել: Ամենալավ մանկութիւնիցս, գիտակցութեանս բացուելու օրից սկսած մինչև այժմ դեռ չեմ յիշում գէթ մի օր, երբ նա, թէկուզ ամենաշնչին բանի համար, մօրս հետ կուռած լինէր կամ մեզ—իւր դաւակնեքի վրայ ձեռք լինէր բարձրացրած. նա մեզ պահել է միշտ սիրոյ և խաղաղութեան մէջ ազատ ընտանեկան ամեն տեսակ տարածայնութիւններից և երկպառակութիւններից. նա մեր ամենաշնչին կապրիզներին անգամ անարտունջ բաւականութիւն է տուել, և ընտանիքի երջանկութեան ու պատուի նախանձախնդիր նրա սրտի մէջ մեներ միշտ

հովանի կայան եներ գտել: Եւ այդ բոլորից յետոյ, ասն, սիրելիս, միթէ ես իրաւունք ունեմ համարձակուել թէկուզ ենթադրելու, որ այդ միևնոյն հայրս, որ միշտ անփոփոխ է մնացել իմ աչքում (և ես կերպուեմ, որ չեմ խաբուել), իւր ընտանիքի երջանկութիւնը, պատիւը, ապագան, ամեն ինչ, որունց համար նա կեանքը ետ ունէր դրած, այդպէս թեթեամտօրէն տանուլ տար կանաչ սեղանի վրայ... Ե՛ր, սրբան ծանր է, սրբան ծանր է, սիրելիլ քոյրիկ... Այսքան ժամանակ ո՛չ մի ծանր վիշտ տեսած չլինելով մեր ընտանիքի մէջ, այժմ այս սոսակալի դրժբադրութեան առաջ զգում եմ, որ հոգիս շատ հեշտութեամբ է ընկճուում... Եւ կարելի է միթէ անվահերութեամբ դէմ գնալ ճակատագրի մի այսպիսի հարուածի: Ո՛վ է ուշադրութիւն դարձնում, թէ զրկուեցինք մեր բոլոր կարողութիւնից. դրա մասին չեմ էլ մտածում կամ գէթ ափսոսում, այլ հայրս, հայրս. — ես տանջուում եմ հօրս համար: Ես և մեր բոլոր ընտանիքը կորցրինք մի այնպիսի հայր, որպիսին կարող չէ ետ աշխարհն իւր բոլոր գանձերով: Եւ դեռ փառք Աստուծոյ — այն, փառք Աստուծոյ, — որ կաթուածն այնքան էլ սաստիկ չէր, ապա թէ ոչ, նա կարող էր բոլորովին անդամալոյժ դառնալ

կամ խոհոյն եեթ մեռնել: Բայց ամենից ա-
ւելի ինձ ամնջում, յուսահատեցնում է այն
հանդամանքը, որ նրա խելքն այլևս գլխին
չէ: Արդեօր հասկանում ես, երեակայում
ես, սիրելի քոյրիկ, թէ ինչ է նշանակում
խելագարում լինել:—Այդ նշանակում է
լինել մեծ մարդ և միևնոյն ժամանակ-
բեխտայ. այդ նշանակում է անել այն, ինչ
որ շուրջդ ոչոք չէ անում, և շանել այն, ինչ
որ շուրջդ ամենքն անում են. այդ նշանա-
կում է յիմարեկերի ծաղրածութեան և խե-
ւօքների խղճահարութեան թշուառագոյն
աւարկայ լինել. այդ նշանակում է բնու-
թիւնից անարգուած լինել, մարդկային ի-
բաւունքներից զրկուած լինել, ապրողների
ցանկից դեռ կենդանութեան ժամանակ
ջնջուած լինել. այդ նշանակում է հազարա-
ւոր ապրողների մէջ ապրել իբրև առանձին
մարդ, ինչպէս մի ամայի անապատի մէջ,
որտեղ չըջապատդ գէպի քեզ լուս է և խաւ
և որտեղ դու ինքդ չըջապատիդ համար լուս
եո և խուլ. այդ նշանակում է տեսնել և
չճանաչել, լսել և չիմանալ, ապրել և չգոյ-
այդ նշանակում է կըքեր շունենալ—կեանքի
խորհրդի այդ բանալիները: Սոսկալի՛ է,
սոսկալի՛...

Ներքը, սիրելի չափախմէ, նման կերպ
չեմ կարող շարունակել. — ամբողջ հոգեկան
աշխարհս փշրուած է:

Քս Աննա Սարոյեան

Է.

Թիֆլիս. 7 դեկտեմբերի 1880.

Իմ քաղցրիկ ընկերուհի,

Չնորհակալ եմ ցաւակցութեանդ համար:
Այն, լաւ կը լինէր, շատ լաւ, եթէ մօտս
լինէիր. զգում եմ, թէ սրբան կը թեթևա-
նար սիրաս այդ ժամանակ. բայց այդտեղից
հեռանալը անկարելի ես համարում: Ես ինքս
էլ գիտեմ, որ այդ անկարելի է, որ այդ քեզ-
նից չէ կախուած, և այդ պատճառով կըրէր
չէի կամենալ, որ մի այդպիսի մեծ գոհա-
բերութիւն անէիր ինձ համար: Ղնաս շունի:
Այն էլ բաւական է, որ մեր սրտերը կապում
ենք իրար հետ նամակագրութեամբ: Մեր
նախկին բնակարանից տեղափոխուեցինք. նա
այլևս մեզ չէ պատկանում: Այնտեղից մեզ
վճիղեցին, — գուցէ այս վերջին բառը քեզ
շատ կուլիտ երեայ, բայց այդ այդպէս է, —

մեզ վաճառեցին քաղաքավարի կերպով, և մեզ համար այդ առաւել կո զգալի էր... Երանի նրան, ով չէ գգացել, թէ ինչ է նշանակում իւր նախկին մշտական բնակարանից վերջնականապէս տեղափոխուել և այն ինչպէս, — ստիպուած, ախմայ: Իսկոյն զգում ես, որ սրտիցդ մի բան կտրոււմ է, ինչպէս այն ժամանակ, երբ սրտակից էակիդ յաւիտեան մընաս բարեւու ես ասում: Տան պատուհանները, դռները, պատերը, իւրաքանչիւր աղիւսը, այնտեղ ընկած իւրաքանչիւր մի ծեղ զգում ես, որ անգին է քեզ համար, և դու ոչ մի կերպ չես ուզում քաժանուել, անշատուել նրանցից ընդ միշտ: Այն, շատ դժուար է, ծանր է, դառն է յաւիտեան թողնել և առաւել կո—վաճառուած լինել այնտեղից, որտեղ ծնուել և անց կո կացրել մանկութեանդ սկի ժամերը և որտեղի հետ կապուած են կեանքիդ ամենաքաղցր յիշողութիւնները: Այժմ մենք բնակուում ենք մեր հին տանը, որ մի կերպ կարողացանք ազատել պարտապանների ձանկերից: Գու տեսել կո այդ տունը՝ ետ ընկած փողոցում իւր խոնաւ, մուայլ պատերով, որոնք կարծես միշտ լաց են լինում: Ամեն անգամ, երբ մտնում եմ այս տան սենեակները, իսկոյն մի տեսակ անբացատրելի, բայց ծանր, սոս-

սոսողջանայ: Բժիշկն էլ յոյս է տալիս, բայց ասում է, որ կառողջանայ ոչ բոլորովին: Թող թող, ինչպէս կուզէ՝ առողջանայ, միայն թէ ներկայ դրութեան մէջ մինչև վերջը շտեմեմ նրան: Գու չես կարող երեակայել, անգին քոյրիկ, թէ ինչ սոսկալի, ինչ անասնելի տանջանք եմ կրում ես, երբ ամեն անգամ, մտնելով նրա մօտ, հանդիպում եմ նրա միշտ անմտօրէն ժպտող հայեացքին և լսում եմ նրա նոյնքան անմիտ խօսակցութիւնը:

Անցեալ օրն էր: Ինչպէս միշտ, նոյնպէս և այդօր առաւօտեան մտայ նրա սենեակը: Օրս և ծառայի օգնութեամբ վաղուց սրղէն հագնուել և լուացուել էր (առաւօտները նա միշտ վաղ է վեր կենում. առհասարակ շատ քիչ է քնում): Երբ ներս մըսայ, նա մենակ նստած էր մտհնակալի վրայ և թաշկինակն՝ իւր սովորութեան համեմատ խաղացնում էր ձեռքին: Ինձ տեսնելուն պէս դէմքը սաստիկ խոժոռեց (այդ առաջին անգամն էր, որ ինձ այդպէս էր հանդիպում) և յետոյ, երևի ճանաչելով, ժպտաց և, բարեկու փոխարէն, թաշկինակը քնքշօրէն իմ կողմը դրեց: Իսկոյն բռնեցի թաշկինակը, նախ քան գետին

կրնինէր, և նստեցի նրա մօտ՝ մահճակալի վրայ:

— Հայրիկ, ինչպէս ևս այսօր, — հարցրի թաշկինակը տալով նրան:

— Լաւ եմ, — պատասխանեց իւր մշտական, բայց այս անգամ, կարծես, ամօթխած ժպիտով և թաշկինակը նորից սկսեց խաղացնել ձեռքին:

Հարցիս տուած ուղղակի պատասխանն ինձ շատ ուրախացրեց:

— Բայց ի՞նչո՞ւ է ցաւում, հայրիկ, — շտապով հարցրի, այս անգամ կամայ գրկելով նրա մէջքը:

Նայեց դէմքիս: Այլևս չէր ժպտում:

— Ի՞նչ, — հարցրեց, կարծես, խորին մտաուլթեամբ:

— Ատում եմ՝ ի՞նչո՞ւ է ցաւում, սրտեղդ է ցաւում:

Խորը հառաչեց և հայեացքը վարձրեց դէպի յուսամուտը:

— Հմա՞ վատ, շմա՞ վատ, — արտասանեց կամաց, բայց այնքան սրաւառուչ ձայնով, որ աչքերս լցուեցին արտասուքով: Ես աւելի ամուր գրկեցի նրա մէջքը և երկար ժամանակ սշինչ չկարողացայ արտասանել: Նո թաշկինակն այլևս չէր խաղացնում ձեռքին և՛ կարծես արտուր մտածմունքների մէջ

տիկ ծանր թախիժ պատում է սիրտս. յուսահատութիւնն ու կատաղութիւնը միաժամանակ սլաշարում են ինձ և դառն արտասուքն ակամայ խեղդում է կոկորդս... Ա՛խ, Հռիփսիմէ՛, անգլին քոյրիկս, սրբան դառն, սրբան անտանելի է կեանքը... Գոնէ նա այնքան շնչին շլինէր, գոնէ նա ունենար մի մեծ նշանակութիւն, մի մեծ նպատակ, որի համար արժէնար կրել նրա տուած այսքան դառնութիւնները... Ոչնչի՛ համար շարաշար տանջուել, — մի՞թէ մարդոս դրա համար է միայն ծնուած... մի՞թէ մարդուս կեանքը, որ վերջանում է ոչնչով, նրա խորհուրդը պէտք է լինի նոյնպէս սշինչ... մի՞թէ... Ի՞նչ պիտի մտայլ մտքեր են պաշարում ինձ... Մտածութեանս թելը խճճւում է և յանկարծ կտրւում... Ոչնչութիւն, սչնչութիւն... Ես օտարսփում եմ...

8 դեկտեմբերի.

Երեկ ամբողջ մտաւոր և հոգեկան աշխարհս այնպիսի մի յուզմունքի մէջ ընկաւ, սիրելի Հռիփսիմէ՛, որ նամակս չկարողացայ շարունակել, գրեջս վայր ձգեցի, իսկոյն դուրս գնացի և, ինքս էլ չգիտեմ սրտեղ և սրբան ժամանակ, սկսեցի թափառել: Վերջին ժա-

մանակներս այդպիսի օտարոտի յուզմունք-
ներ ինձ շատ յաճախ են պատահում: Չը-
նայելով, որ ես ոչ մի կերպ չեմ ուզում
ներանց անձնատուր լինել, բայց նրանք ա-
կամայ յափշտակում են ինձ: Եւ, դարմանալի
է, չնայելով, որ նրանք ծանր, շատ ծանր
են լինում, բայց այնուամենայնիւ մի տե-
սակ անբացատրելի թեթեւութիւն են տալիս
սրտիս.—սւրբ չ կերպ ինչպէս բացատրեմ
հոգեկան այն դրութիւնը, որ ստանում եմ
այդպիսի յուզմունքների ժամանակ.—մտքերի
մէջ խորատուզուած նայում եմ շուրջս—
երկիրին, երկրին, ամբողջ բնութեանը, նա-
յում եմ մարդկանց, կենդանիներին, թըռ-
չուններին, միջատներին, նայում եմ, նայում
և յանկարծ զգում եմ, որ մի տեսակ հեզ-
նական ժպիտ ակամայ ծամածուում է դէմքս:
Ոչնչութիւն, ոչնչութիւն, ոչնչութիւն,—
արատանում եմ ինքս ինձ և զգում եմ, որ
սրտիս մէջ այլ ևս ոչինչ վիշտ, ոչինչ դառ-
նութիւն չկայ. մարդկային զգացողական բո-
լոր կարողութիւններս, կարծես, միանգամից
զազարում են գործելուց կամ ոչինչ կարե-
ւորութիւն չեն գտնում գործելու: Հաւատը,
յոյսը և սէրը, որոնք մարդկային կեանքի հի-
մունքն են համարում, կարծես փշրւում,
չբանում են իմ մէջ և այնուհետեւ ամեն բանի,

մինչև անգամ մեր թշուառութեան վրայ
սկսում եմ նայել խորին սառնասրտութեամբ,
նոյն իսկ արհամարհանքով... Սակայն, բարե-
բաղդարնք, թէ դժբաղդարբ, այդ երկար
չէ տևում, սակաւ առ սակաւ այդ օտարոտի
դրութիւնից դուրս եմ գալիս, որի միջոցին
երբեմնակի սարսափի նման մի տեսակ ան-
բացատրելի սարսուռ ցնցում է որջ մարմինս,
կարծես մի ինչ-որ սճրագործութիւն լինեմ
կատարած... Ի վերջոյ առաջուայ վիշտն ու
դառնութիւնը նորից պաշարում են ինձ, հո-
գիս նորից ընկճում է, նորից սկսում եմ
տանջուել... Ո՛րքան զարմանալի է մարդ-
կային հոգեկան աշխարհը, որքան մութ,
որքան անբացատրելի և անխմանալի խոր-
շեր ունի նա:

Հօրս դրութիւնը նոյնն է, ինչ որ առաջ:
Նա բոլորովին խելագարուած է, բայց նրա
խելագարութիւնը շատ հանդարտ է, որի
պատճառը կարծում եմ, որ անգամալուծ ու-
թիւնը պիտի լինի, որովհետև դա չէ թող-
նում, որ սղատ շարժումներ անէ կամ ա-
զատ խօսի: Սակայն վերջին օրերս փայտի
կամ ուրիշի օգնութեամբ կարողանում է շատ
կամաց ման դալ տանը: Նա ոչոքի չէ կա-
րողանում ճանաչել. պատահում է երբեմն,
որ մայրս կամ եղբայրներս մտնում են նրա

մօտ, սկսում են խօսել նրա հետ, հարցնում են՝ արդեօք ճանաչում է իրենց. նա անթարթ, կարծես ամենայն մտաուլթեամբ նայում է նրանց զեմբին, առողջ ձեռքում միշտ խաղացնելով իւր թաշկինակը, զեմբը շրջում է նրանցից և բոլորովին ոչինչ չէ պատասխանում: Ինձ էլ չէ ճանաչում, բայց ինձ հետ սիրով և քնքշութեամբ է խօսում: Երբ մտնում եմ նրա մօտ, ինչպէս նկատում եմ, շատ ուրախանում է, բայց եթէ ամբողջ օրերով ամենևին չերեամ էլ նրա աչքին, երբէք չի յիշիլ: Նրա խօսակցութիւնը շատ անմիտ է և անկապ, հարցերին պատասխանում է, բայց ոչ այն, ինչ որ ուղղակի այդ հարցերին է վերաբերում, այլ բոլորովին ուրիշ բան: Նա ինձ միշտ «սիրուն աղջիկ» է կանչում. անունս մոռացել է և չնայելով, որ ամեն անգամ նրան յիշեցնում եմ անունս, բայց իսկոյն եթէ մոռանում է: Մի անգամ միայն—այն էլ հազիւ երկու րոպէ—ճանաչեց ինձ և լաց եղաւ: Սակայն վերջին օրերումս, ինչպէս նկատում եմ, նրա ուշքը քիչ-քիչ սկսում է վրան գալ. իւր անցեալից մի-մի բան յիշում է և նոյն րոպէին էլ մոռանում, իսկ առաջ բոյորովին ոչինչ չէր յիշում: Այդ ինձ յոյս է տալիս, որ վերջ ի վերջոյ գուցէ

ընկրմուած՝ շարունակ նայում էր զէպի լուսամուտը:

— Հայրիկ, մի՛թէ ինձ չես ճանաչում, — վերջապէս հարցրի:

Նորից նայեց ինձ, կարծես, աշխատելով մտաբերելու, թէ ո՞վ եմ:

— Ոչ, — արտասանեց միայն:

— Ես Աննան եմ, հայրիկ, ես քո աղջիկն եմ, — բացականչեցի:

— Ես աղջիկ չունեմ, — անտարբերութեամբ արտասանեց և զեմբը նորից զէպի լուսամուտը դարձրեց:

— Ունես, ունես, ունես, հայրիկ, ինչպէս չէ, ունես աղջիկ, — այդ ես եմ, ես քո Աննան եմ, մի՛թէ ինձ չես յիշում:

Նա նոյն անտարբերութեամբ գլուխը շարժեց միայն և ոչինչ չպատասխանեց: Սաստիկ յուսահատութիւնից, վշտից և անողորութիւնից պատրաստ էի աղիողորմ լաց լինելու, բայց կարողացայ զսպել ինձ:

Երկար ժամանակ մենք լուռ էինք: Առջուայ անորոշ մտախօհութեամբ նա շարունակ նայում էր զէպի լուսամուտը, իսկ ես անթարթ—նրա զեմբին: Ո՛րքան քաղցր բաներ էր յիշեցնում ինձ այդ զեմբը, այդ գրանիշ, այդ սիրուն, այդ փափուկ, քաղցր, միշտ ժպտող զեմբը, որ առողջ ժամանակ

(հիմայ էլ) նայողին, կարծես, գզոււմ, փայ-
փայում էր և ակամայ քարշում էր դէպի ինքը,
սիրեցնել էր տալիս իրին: Երևակայութեանս
մէջ կենդանի կերպով և գիծ առ գիծ ներ-
կայանում էին նրա այնքան ծիծաղելի ծա-
մածուտթիւնները, որ նա տալիս էր իւր
դէմքին կատակների ժամանակ: Ո՛րքան սա-
զում էին նրան այդ ծամածուտթիւնները,
սրբան շնորհքով էր անում նա իւր կատակ-
ները և սրբան ես սիրում էի այդ... Հէնց
որ նա սկսում էր իւր կատակները, ես իս-
կոյն սկսում էի ծիծաղել. ծիծաղում էի
անդադար, մինչև որ մարմինս թուլանում
էր, սրտս ցաւում էր և աչքերս ջրակալում
էին: Մի անգամ նստած էի դաշնամուրիս
առաջ և նուագում էի, երբ յանկարծ կի-
տած յօնքերով շտապով ներս մտաւ և
մօտեցաւ ինձ:

— Ա՛նա, քէֆս խաբար է, — ասաց, իր-
բև թէ, սաստիկ բարկութիւնից նեղացած.
— Թէ Աստուածդ կը սիրես վեր կաց, սւզում
եմ «Բեթիւն հէմի սենատն» ամէլ:

«Բեթիւն հոլինի սոնատը» բառերի գիտու-
թեամբ այդ աղաւաղած արտասանութիւնը
լսելով, թողի դաշնամուրի ստեղանք-
ները և ծիծաղից թուլացայ: Նա սկսեց
ծաղրել ինձ իմ ծիծաղիս նմանեցնելով:

Իրանից ծիծաղս աւելի սաստկացաւ.
Նա նոյնպէս սաստկացրեց իւր նմանողա-
կան ծիծաղը: Ես չկարողացայ դիմանալ,
վեր թռայ և՛ կուրծքս բռնած՝ դուրս փա-
խայ սենեակից:

Ա՛խ, ինչքան լաւ ժամանակ էր այդ-
ինչքան երջանիկ էր նա, ինչքան երջանիկ
էի ես, ինչքան երջանիկ էինք մենք ա-
մենքս... Իսկ այժմ... այժմ... Երջանիկ, բայց
անդառնալի անցեալի և թշուառ ներկայի
դառն գիտակցութիւնը յանկարծ այնպիսի
սաստկութեամբ ճմլեց սիրտս, այնպէ՛ս ճըմ-
լեց, որ չեմ հասկանում, թէ ինչպէս))
կարողացայ դիմանալ այդ անասելի տան-
ջանքին: Երկար չկարողացայ մնալ նրա
մօտ. արտասուքն արդէն խեղդում էր ինձ.
Գուրս եկայ և ի՛նչպիսի դառնութեամբ
ողբացի մեր երջանիկ, անդառնալի ան-
ցեալը...

Ընդունիր ողջսնս, իմ անգին քոյրիկ:

Քո Աննա Սարոյեան

Թիֆլիս, 14 դեկտեմբերի 1880.

Սիրելի Հովհաննէս,

Հօրս ցաւալի դրութիւնն այն աստիճան դրազեցնում էր ինձ, որ մեր ընտանիքի միւս անդամների մասին վերջին անգամներս, կարծեմ, ոչինչ չէի գրում քեզ: Բայց նախ պէտք է ասեմ, որ հօրս գրութեան մէջ ոչ մի նկատելի փոփոխութիւն չէ կատարուել զէպի լաւը: Նա դարձեալ ոչորի չէ ճանաչում: Մարտ, որ սկզբնեւում սաստիկ վշտանում էր և համարեա թէ միշտ լաց էր լինում, այժմ, կարծես, հաշտուել է իւր գրութեան հետ, և ես այլևս ոչ մի տրտունջ չեմ լսում նրա բերնից: Նա, կարծես, տեղն ու տեղը ստուել է: Ամեն օր վաղ առաւօտեան մտնում է հօրս մօտ, հազցնում է, լուացուել է տալիս նրան, թէլ է խմեցնում, ձեռքից բռնած՝ սենեակում մի քանի անգամ անց ու դարձ է անել տալիս, կէս օրին իւր ձեռքով ճաշ է ուտեցնում, երեկոյեան դարձեալ թէլ, գիշերը հանում և պառկեցնում է քնեցնելու, — և այդ բոլորը կատարում է լուռ, երբեմն միայն խոր հառաչում

է: Չատ անգամ գիշերները լուսացնում է հիւանդի մօտ՝ աթոռի վրայ, շնայելով թախանձանքիս, որ այդ պաշտօնի կատարումը ինձ թողնէ: Ամեն անգամ, քանի նայում եմ նրա գունատ, նիհարած դէմքին և անկենդան աչքերին, սաստիկ վշտից և կարեկցութիւնից սիրտս ճմլւում է: Իսկոյն երեւակայում եմ, թէ սրբան մեծ պիտի լինի այն լուռ վիշտը, որ բոյն է դրել նրա սրբաւում: Սակայն միայն հօրս գրութիւնը չէ, որ նրան այդպէս տանջում է. Գրիգորի դրութիւնն էլ պակաս մտատանջութիւնների աւարկայ չէ նրա համար: — Նամակներիցս մէկի մէջ, կարծեմ, գրել էի քեզ, որ Գրիգորը սաստիկ հագում է և բժիշկների խորհրդով աւժամանակ դադարել է գիմնադիօն յաճախելուց: Իսկ այժմ պիտի ասեմ, որ նրա գրութիւնն աւելի վատացել է: Սկզբներում նրա հազը թէև բոլորովին կբարուեց, բայց երկու շաբաթից յետոյ նորից լոյս ընկաւ և մինչև այժմ էլ շարունակուում է, օր օրի վրայ սաստկանալով, այնպէս որ ոչ գիշերը քուն ունի, ոչ ցերեկը — հանգիստ: Ուսումը շարունակելու մասին առայժմ կարելի չէ մտածել անգամ: Հօրս գրութեան հետ ես համարեա հաշտուել եմ, բայց այժմ սկսել է տանջել ինձ Գրիգորի գրութիւնը,

և այդ տանջանքը պակաս տանջանք չէ: Եթէ գոնէ մի անգամ տեսնես, թէ որքան նա փոխուել է, և լսես նրա հազը, կը սարսափես:

Երեկ առաւօտեան ժամը տասն և մէկն էր, բայց նա դեռ չէր վերկացել անկողնից: Չնայելով, որ ձմերայլին ցուրտն ու խոնաւութիւնը ստիպում են նրան տնից դուրս չգնալ, բայց առաւօտները նա միշտ իւր ժամանակին էր վի՛ր կենում և օրուայ միջոցում համարեա երբէք չէր պառկում անկողնում, որքան էլ իրեն թոյլ զգում լինէր. բայց ինչո՞ւ այդ օրը մինչև այդ ժամանակ դեռ չէր վեր կացել անկողնից: Փորը ինչ վախեցած՝ ներս մտայ նրա սենեակը: Նա պառկած էր հանգիստ՝ երեսը պատի կողմն արած: Կարծեցի, թէ քնած է, այդ պատճառով, որպէսզի չանհանգստացնեմ նրան, զգուշութեամբ մօտեցայ նրա մահճակալին: Բայց նա քնած չէր. նրա աչքերը բաց էին և, ինչպէս երևում էր, անձնատուր էր կրել խոր մտածութեան: Կամաց խոնարհուեցի նրա գէմքի վրայ. նա տեսաւ ինձ, բայց մնաց նոյն դրութեան մէջ:

— Գրիգոր, ինչպէս ես, — հարցրի կամաց:

— Լաւ եմ, քոյրիկ, — պատասխանեց շատ հանդարտ ձայնով:

— Բայց ինչո՞ւ մինչև հիմայ պառկած ես: — Վեր կացայ, բայց որովհետև այսօր շատ ցուրտ է, նորից պառկեցի:

Ես մնացի խոնհարուած նրա գէմքի վրայ: Նա այնքան հանդիստ էր, որ կարծես չէր շնչում:

— Գրիգոր, ի՞նչ ես մտածում, — հարցրի երկար լուսթիւնից յետոյ:

— Նա իւր հանգիստ հայեացքն ինձ դարձրից:

— Ե՛ս, — հարցրեց:

— Այո:

— Ես ոչինչ չեմ մտածում:

Նա շուռ եկաւ մէջի վրայ և ուզողովկ նայեց աչքերիս:

— Ինչո՞ւ աչքերդ միշտ այդպէս կարմիր են, — հարցրեց:

Աչքերս կարմիր չեն, — փոքր ինչ շփոթուած, բայց որքան կարելի էր հանգիստ ձայնով արտասանեցի ես և վերմակով ծածկեցի նրա բաց կուրծքը:

Նրա գէմքը զժգոհութեան արտայայտութիւն ստացաւ:

— Է՛հ, Աննա, դու քեզ ամենեին չես խղճում, — արտասանեց ախոր ու մեղմ շանդիմանութեամբ, և նոյն լուպէին սաստիկ, չոր հազը կարծես պատտուեց նրա

Թորքը: Իսկոյն շուռ եկաւ պատի կողմը:
գլուխը քիչ բարձրացրեց բարձի վրայից,
հազաց, հազաց և անկողնի տակից հանե-
լով իւր սպիտակ թաշկինակը, թքեց վրան:
Սարսափեցի. թաշկինակի վրայ արիւն
տեսայ, որ առաջ երբէք չէի տեսիլ:

—Գրիգոր, այդ ինչ է:—բացականչեցի
ակամայ:

—Ի՞նչ է,—հարցրեց հազիւ հանգստա-
ցած, բայց սաստիկ թուլացած ընկնելով
բարձի վրայ:

—Արիւն ես թքում:

—Է՛հ, յիմար բան է,—արտասանեց,
կրքե թէ, արհամարհանքով.—արժէ ուշա-
դրութիւն դարձնել:

—Վաղմեց է, ինչ արիւն ես թքում:

—Վաղուց է:

Ես անհուն սիրով և միևնոյն ժամանակ
սարսափած մի ձեռքով կամաց գրկեցի նը-
րան. զգում էի, թէ ինչպէս սիրաս մարում
է: Ոչինչ չկարողացայ արտասանել: Նա կար-
ծես հասկացաւ, թէ այդ ըզպէին ինչ ան-
ցաւ մարքով և ինչ էք կատարւում իմ մէջ:
Նա շատ տխուր ու մեղմօրէն ժպտաց, և
ես կեանքունս շեմ մոռանալ այն հայեացքը,
որ նա այդ ժպտի հետ ձգեց իմ գէմքին.
բայց նա ոչինչ չարտասանեց, միայն ձեռքը

հանեց վերմակի տակից և կամաց, քնքո-
բէն ուղղեց ճակատիս վրայ թափուած մա-
գերը:

—Այսօր հայրիկի մօտ եղևի ես,—հարցը-
րեց երկար լուրթիւնից յետոյ:

—Եղել եմ:

—Ի՞նչպէս է:

—Ինչպէս առաջ:

—Քեզ դարձեալ չճանաչեց:

—Ոչ:

—Մեզանից ոչսքի անունը գոնէ չէ տա-
լիս:

—Ոչ:

—Մայրիկին էլ չէ ճանաչում:

—Ոչսքի:

—Ի՞նչ է խօսում:

—Համարեա ոչինչ, միշտ լոււմ է:

—Երևի չէ կարողանում խօսել:

—Երևի:

Երկուսս էլ լռեցինք:

—Ինչո՞ւ ես ինձ այդպէս նայում, քոյրիկ,

—հարցրեց նա, լուրթիւնը խզելով:

Յանկարծ զգացի, որ արտասուքը խեղ-
զում է ինձ: Արագութեամբ համբուրեցի
նրա ճակատը, թողի և ուղղուեցի դէպի
դուռը:

—Ա՛նհա,—կանչեց ետեւիցս: Կանգ առայ,

ս ռանց նրա կողմը նայելու:—Մայրիկին ու-
շինչ չանես:

Իսկոյն հասկացայ, որ խօսքն արեան մա-
սին էր:

—Ձեմ ասիլ,—արտասանեցի որքան կա-
րող էի հանգիստ ձայնով, որ, սակայն, շա-
ջողուեց ինձ, և շտապով դուրս գնացի: Եւ
այդ ժամանակ թէ սրբան և ինչպէս լաց ե-
ղայ, սիրելի քոյրիկ,—զրա մասին լռում
եմ: Մի անգամից սրախ մէջ փշրուեց
բոլոր, բոլոր յոյսս...

Քո Աննա Սարոյեան

Թ.

Թիֆլիս, 21 դեկտեմբերի 1880.

Իմ սիրելի չնիփսիմէ,

Ձեմ յիշում սր բանաստեղծն է ասում՝—
«Թշուառութիւնը մեծակ չէ դալիս», և այդ
ճիշդ է: Մեր անկումը սրբան թշուառու-
թիւններ բերեց իւր ետևից և, սով գիտէ,
գեռ էլի սրբան է բերելու:—Հայրս անդա-
մալոյժ եղաւ և խելագարուեց, Գրիգորի
գրութիւնն օր օրի վրայ սկսեց վատթա-

րանայ, մայրս ստի վրայ հալում է, իսկ
այժմ հերթը հասել է միւս երկու եղբայրնե-
րիս.—մեծին, Արշակին, ահա երբորդ շա-
րաթն է գնում, ինչ հեռացրել են պաշա-
տից իւր արեցողութեան համար, իսկ փոք-
րին—Գրեգորին վաճառել են ուսումնարա-
նից իւր ծուլութեան համար: Գրանք էլ պա-
կաս թշուառութիւններ չեն մեր ներկայ
գրութեան մէջ, մանաւանդ առաջինը—մեծ
կորօս անպաշտօն մնալը, որովհետեւ մեր
ամբողջ ընտանիքի միակ յոյսը նա էր: Մեր
նախկին հարստութիւնից գեռ էլի մի բան
մնացել է մեզ և մենք, փառք Աստուծոյ,
գեռ բոլորովին նեղը շենք ընկել, բայց երբ
այդ «մի բանն» էլ կը հասնի և շքաւորու-
թիւնը (սով գիտէ, գուցէ և ծայրայեղ աղքա-
տութիւնը) ներս կը մտնէ մեր տուն, այն
ժամանակ ինչ պիտի անենք, ինչով պիտի
ապրենք, ինչով պիտի կերակրուենք...
Այժմից արիւնս պաղում է, դառն, անտանե-
լի դառն մտածմունքներ ճնշում են հոգիս,
կրկակայում եմ, թէ մօտիկ ժամանակնե-
րում ինչ սոսկալի վիճակ է սպասում մեզ:
—Աղքատութիւն... Անգին քոյրիկ, արդեօք
հասկանում ես, թէ ինչ է նշանակում այդ
բանը մեզ համար:—Աղքատութիւնը միշտ ե-
րկակայում եմ որպէս հազար գլխանի մի

հրէշ, որ մեզ իւր սառ գրկի մէջ առած՝
իւր սարսափելի ժանիքներով դժոխային
անյառ բաւականութեամբ կամաց-կամաց
պիտի քաղէ մեր հոգին: Ո՛հ, հաղար ան-
գամ աւելի լաւ է, որ մարդ առաջուց մեռ-
նէ, քան մի օր անգամ զգայ իրեն այդ սոս-
կալի հրէշի գրկի մէջ, ապա թէ ոչ մարդս
ամբողջապէս երկաթից պիտի լինի կող-
մուած, որպէսզի կարողանայ տանել զըր
բարոյական և ֆիզիքական բոլոր հալածանք-
ները: Գուցէ խօսքերս քեզ չափազանցու-
թիւն թուան, սիրելի քրոջիկ, գուցէ աղբա-
տութիւնն իսկապէս այնքան էլ սարսա-
փելի չէ, ինչպէս ես եմ նկարագրում, բայց
ես ուրիշ կերպ այդ չեմ կարող երևակայել:
Ի նկատի ունեցիր, թէ միշտ այժմ ինչպէս
եմ մեծացել, կենսական ինչպիսի պայման-
ներում և այսուհետև ինձ ինչ է սպասում,
ինչպիսի կեանք: Մանկական հասակիցս ես
չբնակատուած եմ եղել դայեակներով և ա-
ղախիններով. ես երբէք չեմ իմացել, թէ
ինչ է նշանակում չոր կամ սև հաց. կերա-
կուրս միշտ կաթ է եղել և ամենահամեղ
խորտիկներ: Երբ հագուստիս վրայ մի ան-
նշան իւր է կաթել կամ ծայրը փոքր ինչ
պատուել, այլևս չեմ հագել այն: Երբ՝ մա-
գագիւնների առաջով անցնելիս՝ նրանց լու-

սամուաների վրայ դարստած իրեղէններից
մի որեկիցէ բան հաւանել եմ, նոյն օրն ևնթ
դա իմս է եղել: Երբ մի որեկիցէ ինձ պէս
հաբուստ օրիորդի հագին տեսել եմ մի
որեկիցէ նորաձև շրջադգեստ, գլխարկ կամ
մի ուրիշ բան և հաւանել, մի քանի օրից
յետոյ ես էլ ունեցել եմ այնպիսին: Մի
խօսքով՝ ես միշտ ապրել եմ լիութեան և
փափկակեցութեան մէջ: Բայց յանկարծ այդ
բալորից յետոյ—ծայրայեղ թշուառութիւն,
ծայրայեղ աղբատուութիւն, սև, չոր հաց—
և այն ոչ միշտ,—մութ սենեակ, անվերջ
աշխատանք, մերկութիւն, ցուրտ, հիւանդու-
թիւն, անվերջ զրկանքներ, վիշտ, տառա-
պանք, լաց, ողբ, հալածանք, արհամարհանք,
սառ կարեկցութիւն, վիրաւորանք, ամօթ,
անպատուութիւն, անզօր բարկութիւն, ան-
պաշտպանութիւն, տանջանք, անվերջ տան-
ջանք... Ո՛հ, բաւական է. երևակայելով
անգամ կարելի է խելագարուել...

Ա. Ս.

Թիֆլիս, 2 յունուարի 1881.

Սիրելի հսկիսիմէ,

Ահա և նոր տարին: Եկաւ և իւրաքան-
 չիւրի համար նուէր բերեց այն, ինչ որ նա
 առաջ էլ ունէր.— երջանիկներին՝ նոր եր-
 ջանիւթիւն, ուրախացողներին՝ նոր ուրա-
 խութիւն, ժպտողներին՝ նոր ժպիտաներ, խօկ
 թշուառներին՝ նոր թշուառութիւն, տան-
 ջուողներին՝ նոր տանջանքներ, արտասուող-
 ներին՝ նոր արտասուք... Իւրաքանչիւրին
 իւրը:— Աշխարհի սկզբից մինչև այժմ բո-
 լոր նոշ տարիներն այդպէս եկել են, այդ-
 պէս էլ կը գնան: Անխոնջ ժամանակն իւր
 յաւիտեանական ընթացքի այդ որոշ շրջանա-
 ութութիւնների սկզբնաւորութեան մէջ միայն
 հաստատում է այն, ինչ որ ցանկել են այն
 անշեղ, անիմանալի օրէնքները, որոնք ընդ-
 հանուր անունով կոչուում են բաղդ: Եւ դեռ
 մարդիկ նախապաշարմունքով են նայում
 նոր տարու վրայ. ազահ երջանիկները նոր
 ոսկի ժամեր են ուզում, կարօտ թշուառները
 — մի քիչ պայծառ քոպէներ: Երջանիկներ,
 դուք ստանում էք ձերը, բայց, թշուառներ,

ինչո՞ւ դուք ստանում էք դարձեալ այն, ինչ
 որ արդէն ունէիք:— Իւրաքանչիւրին իւրը,
 — հանդիսաւոր կերելով աղալակում է ան-
 տարբեր ճակատագիրը՝ անհոգ նոր տարու
 հետ յուզընթաց սլանալով աշխարհի մի
 ծայրից միւսը:

Մենք էլ ստացանք մերը, այսինքն՝ նոր
 թշուառութիւն, նոր արտասուք, նոր տան-
 ջանքներ... Ո՛հ, եթէ կարողանայի գոռոզ
 սրտով և խորին արհամարհանքով նայել ա-
 նամօթ նոր տարու զզուելի ժպիտներին,
 եթէ կարողանայի արգելիլ նրա մուտքը գի-
 տակցութեան մէջ, — ես՝ վիրաւորուած հը-
 պարտութեամբ կը նայէի նրա լիւր երեսին,
 անտարբերութեամբ կը շրջէի նրանից դէմքս
 և սիրելով տանջանքներս՝ կը փայփայէի
 նրանց սրբաւ մէջ և հերոսաբար կը տանէի
 նրանց: Բայց մարդկային հոգեկան կազմը
 կամքին երէք չէ հպատակում. նա գործում
 է այնպէս, ինչպէս թելադրում են նրան
 բնութեան անկախ օրէնքները: Ո՛հ, թշուառ
 մարդ, ինչ մեղք ես գործել...

Երեկ, նոր տարու առաջին օրը, առաօ-
 տուանից փակուեցի սենեակումս և ողջ օրը
 մտադիր չէի դուրս գալու այնտեղից: Նոր տա-
 րին կատարութեան և ատելութեան մի ույն-
 պիսի զգացմունք էր ներշնչել ինձ, որ նո այդ

օրը կատարելապէս սնորհի շէի ուզում տեսնել,—սն հօրս, սն մօրս, սն եղբայրներիս, սն օրի. ես ուզում էի կեղըրոնանալ միայն իմ մէջ, ուզում էի մոռանալ ամենքին և ամեն ինչ... Ի՞նչ է ուզում ինձնից նոր տարին,—ասում էի ինքս ինձ,—եբբ ես նրանից ոչինչ չեմ ուզում:—Եւ, իբաւ, եթէ հաստատապէս գիտենայի—և այդ հնարաւոր լինէր,—որ նոր տարին այդօր պիտի վերագործնէր ինձ վաղաթիռիչ ոսկի անցեալս, ես կը մեքժէի և ներկայ թշուառութեանս մէջ ինձ երջանիկ կը համարէի, եթէ այդօր նոսանցնէր մօտովս և ոչինչ ուշք չդարձնէր վրաս, իբբ թէ աշխարհիս երեսին այդ օրուայ հագարաւոր մեռածներից մէկն էլ ես եմ: Եւ կը հաւատամ արդեօք, սիրելի քորբիկ—այդ ժամանակ ես ինձ բնաւ թշուառ չէի զգում. արդեօք այդ նրանից էր՝ որ ես շափից դուրս արդէն թշուառ էի, թէ՛ նքրանից՝ որ նոր տարու դէմ սաստիկ կատարութեան զգացմունք էր զարթել իմ մէջ,—չգիտեմ, միայն այս ճշմարիտ է, որ ես այդ ժամանակ առաջուայ պէս չէի տանջում: Մի տեսակ կաշկանդումն էր տիրել ինձ, ես ինձ վեհանձն, սառնասիրտ էի զգում. կարծես մէկն ինձ սոստիկ վիրաւորել էր և ես երբէք չէի կարող նրան ներել: Ես հը-

պարտանում էի դրութիւնովս, և այժմ էլ զգում եմ, թէ ինչպէս արհամարհանքով էի նայում մինչև անգամ ինձ շրջապատող առարկաներին:

Օրը շատ տխուր էր. երկինքը պատած էր այն ծանր, միակերպ մոխրագոյն մառախուղով, որ նայողի վրայ ծուլութիւն և քուն է բերում: Զիւնը գալիս էր սաստկութեամբ. նրա վաթիւններն՝ անթիւ համատարած ճանճերի նման օդի մէջ միմեանց լսառնուելով և՛ կարծես դո՛հ իրենց վիճակից՝ թեթև կերպով թափում էին դեպի: Քամու թեթև շունչն ընդհանուր հոտանքից երբեմն շեղում էր մի քանի վաթիւներ և հողիւ լսելի ձայնով խփում էր լուսամուտիս ապակիներին: Սենեակումս ցուրտ էր. վառարան վառում ենք միայն հօրս և Գրիգորի սենեակում: Չալի մէջ վաթթաթուելով, վերցրի Դոստոևսկին և սկսեցի կարդալ, թէև կարդալու ամենևին ցանկութիւն չունէի: Ես ուզում էի մի կերպ սպանել այդ անտանելի օրն և զրա համար պատրաստ էի ամեն բան տեսել: Դոստոևսկին ես երբէք չեմ սիրել. առաջ մի քանի անգամ փորձել էի կարդալ և ամեն անգամ հէնց առաջին երեսների վրայ ձանձրացել ու շարեւէ էի մի կողմը, բայց այս անգամ—չգիտեմ ինչո՞ւ—դա գրաւեց ինձ:

Թէն սկզբում կարգում էի մերենայարար և
կարգացած իցս համարեա ոչինչ չէի հասկա-
նում, բայց հետզհետէ մտառութիւնս լա-
րուելով՝ այնպիսի հետաքրքրութեամբ ըն-
կանցի կարգալ, որ ի վերջոյ բոլորովին
անձնառուր եղայ ընթերցանութեանս: Չգի-
տեմ սրբան ժամանակ էր, ինչ կարգում էի,
երբ սենեակիս դրան բացուիլը ուշադրու-
թիւնս իւր կողմը գրաւեց: Ներս մտաւ
մայրս: Նա նոյնն էր, ինչպէս տեսնում էի
նրան ամեն օր.—նոյն անզգայ քայշուածքը,
նոյն մերենայական շարժումները, գէճքի
նոյն մեռած արտայայտութիւնը, միայն այս
անգամ նրա աչքերն աւելի մեծացած էին,
գէճքն աւելի գունատ էր: Ամեն տարի կա-
զանդի օրը միշտ, ինչպէս հարկն է, առա-
ջին անգամ ես եմ մտել մօրս մօտ՝ չնորհա-
ւորելու նրան նոր տարին, բայց այս անգամ,
երկի հասականալով դրութիւնս և տեսնելով
որ ես երկար ժամանակ սովորութեանս հա-
մեմատ չեմ մանում իւր մօտ, նա առաջինն
ինքն էր գալիս ինձ մօտ: Նրա գէճքին
նայելով, խոկոյն հասկացայ, որ այդ այդ-
պէս է: Նա մօտեցաւ ինձ:

—Չնորհաւոր նոր տարի, աղջիկս,—ար-
տասանեց զոգոջին ձայնով, գրկեց ինձ
և համբուրեց ձակատս:

Այդ ըոպէին յանկարծ չգիտեմ ինձ ինչ
պատահեց, միայն քիչ յետոյ զգացի, որ
ամուր, ամուր սեղմում եմ նրա մէջքը ձեռ-
քերովս, դէմքս ծածկած ունեմ նրա կրծ-
քի մէջ և դառն, անտանելի դառն արտա-
սուրբները խեղդում են ինձ: Ո՞ւր չքացաւ
արդեօք առաջուայ սառնաարտութիւնս, ան-
տարբերութիւնս, կատաղութեան և առելու-
թեան զգացմունքներս,—այդպիսի բան
այլևս չէի զգում. զգում էի միայն առաջուայ
ինձ ծանօթ վիշտը, որ այս անգամ կրկնա-
պատիկ սաստկութեամբ էր ճմլում սիրտս:

Մայրս իմ գլուխն առել էր երկու ձեռ-
քերի մէջ, և ես զգում էի, որ նա նոյնպէս
արտասուում է և քնքշօրէն համբուրում մա-
կերս: Վերջապէս զսպեցի ինձ, թողի նրա
մէջքը և նայեցի գէճքին: Նա նոյնպէս լու-
ղեց ինձ:

—Ինչո՞ւ հանգստացած սիրտս նորից
վրդովեցիր,—ասացի ակամայ գժկամակու-
թեամբ և զգացի, որ ձայնս այնպէս չէ հրն-
չում, ինչպէս ամեն օր խօսում էի նրա
հետ:

Նա, ըստ երևոյթին, հասկացաւ, թէ զը-
բանով ինչ էի ուղում ասել, կամաց, շատ
կամաց հառաչեց և, երկի, ծանր բոպէս

աւելի չծանրացնելու համար, ոչինչ չպատասխանեց, այլ միայն հարցրեց.

—Ինչո՞ւ ես այս ցուրտ սենեակում նստելիս կը մրսեմ:

—Ես վճռել եմ այսօր այս սենեակից բուրդովին դուրս չգալ,—ինքս էլ չիմանալով թէ ինչ բանի համար՝ բարկացած պատասխանեցի և Դոստոևսկին նորից ձեռք առայ:

—Ես քեզ ի՞նչ եմ արել, որ ինձ վրայ բարկանում ես, Աննա,—կարճ լուրթիւնից յետոյ ասաց մի այնպիսի անմեղ և տխուր եղանակով, որ կարծեցի թէ սիրտս հազար կտոր արին:

—Իսկ ես քեզ ինչ եմ արել, որ ինձ այսպէս տանջում ես,—աղաղակեցի, գիւրքը սաստկութեամբ շարժելով յատակի վրայ և, դէմքս ծածկելով ձեռքերիս մէջ, սաստիկ, ցնցողաբար լաց եղայ:

—Երբ որ այդպէս է, դուրս կը գնամ,—կարծու ներողութիւն խնդրելով, ասաց և ուղղուեց դէպի դուռը:

—Դու ինձ չես հասկանում, մայրիկ,—բացականչեցի սաստիկ խղճահարուած և անտանելի տանջանքով:—Ես բարկանում եմ ո՛չ թէ քեզ վրայ—դու ինձ ի՞նչ ես արել, իմ խեղճ, իմ քաղցրիկ մայրիկ,—այլ բարկանում եմ... ինձ վրայ, միայն ինձ վրայ...

յիմարութեանս վրայ, ընաւորութեանս վրայ, մտածմունքներիս վրայ, տանջանքներիս վրայ...

—Ա՛ննա, սիրելիս,—լուր մեղմ, տխուր, փաղաքշող ձայնով արտասանեց նա.—եթէ քեզ չես խղճում, գոնէ ինձ խղճա: Ներկայ դրութիւնս մի՞թէ բաւական չէ, որ ուզում ես նոր հոգսեր և տանջանքներ էլ պատճառել ինձ: Տեսնում ես ինչ եմ դառել այս մի քանի ամսուայ մէջ...

—Այլևս չեմ անիլ, անգլին մայրիկ, ներիք ինձ,—բացականչեցի և անհուն սիրով փաթաթուեցի նրա վզովը:

Այդ ըոպէին ի՞նչ շէի անիլ, ի՞նչ զոհարելութիւններ, միայն թէ նրան հաւատացրած լինէի, որ նրա իւրաքանչիւր տանջանքն ինձ համար հազարաւոր տանջանքներ արժէ:

Նա ձեռքով կամաց փաղաքշեց գլուխս և ասաց.

—Ա՛ննա ջան, մտածմունքների անաւոր մի լինիր և խուսափիր մենակութիւնից: Ինչո՞ւ այսօր փակուել ես այստեղ և չես ուզում դուրս գալ... Աւելի լաւ չի լինիլ, որ գնաս Գրիգորի մօտ և խօսես նրա հետ կամ՝ թէ չէ, եթէ ուզում ես կարգալ, կարգաս նրա մօտ, որպէսզի նա էլ լսէ. ի դուր խեղճը պառկած է մենակ:

—Դու գնա, մայրիկ, ես էլ իսկոյն գալիս եմ,—չտապով ասացի, թողնելով նրան:— Իսկոյն գալիս եմ, գնա:

Նա դուրս գնաց:

Անմիջապէս լուացի աչքերս և նստեցի, որպէսզի սիրտս խաղաղի: Չէի ուզում, որ Գրիգորն իմանար, թէ յուզուել և լաց եմ եղել. այդպիսի դէպքերում նա ինձ միշտ յանդիմանում էր: Երբ բաւական հանգստացայ, գնացի նրա մօտ: Բոլորովին հագնուած՝ նա նստած էր անկողնի վրայ և՛ գլուխը ձեռքին յենած՝ թէկն էր տուել բարձին. բայց իմ մտնելուն պէս՝ նստեց ուղիղ և խոր նայեց աչքերիս: Ինձ թուաց, որ իսկոյն հասկացաւ, թէ ինչ էր կատարուել իմ մէջ, և շնայելով, որ այս անգամ բոլորովին ոչինչ չսաց ինձ, բայց նրա հայեացքն էլ բաւական էր, որ ես շփոթուէի, ինչպէս նրա յանդիմանութիւնների ժամանակ: Բարեկեցի նրան և նստեցի նրա մօտ՝ աթոռի վրայ:

—Չնորհաւոր նոր տարի, քոյրիկ,—առանց բարեկիս պատասխանելու, ասաց նա մի այնպիսի եղանակով, որից իսկոյն իմացայ, որ զբանով ուզում էր ինձ հասկացնել, թէ բարեկից առաջ այդ պէտք էր ասել և թէ այդ ասելն առաջ ինձ էր պատկանում:

—Ա՛խ, դու է՛լ,—բացականչեցի դառնութեամբ.—ինչ էք տեսել այդ անիծեալ նոր տարու մէջ, որ ամենքդ էլ շնորհաւորում էք ինձ:

—Չնորհաւոր նոր տարի, քոյրիկ,—կրկնեց նա առաջուանից աւելի հաստատ ձայնով և ժպտալով մեկնեց ինձ իւր ձեռքը:

Ես լուռ տուի նրան իմը: Սեղմեց, յետոյ համբուրեց և նորից թէկն տուեց բարձին:

—Նոր տարին քեզ ինչ է արել, Աննա, որ նրան այդպէս ատում ես,—կարճ լուռ թիւնից յետոյ հարցրեց նա, անթաքթ նայելով աչքերիս:

Չփոթուեցի, շիմացայ ինչ պատասխանեմ: Իրաւ, ինչո՞ւ նոր տարին ատում էի,—ինքս էլ չգիտէի:

—Որովհետեւ նախապաշարմունք է,—յանկարծ և մեքենայաբար պատասխանեցի բնական եկածը:

—Ի՞նչը, նոր տարին թէ շնորհաւորելը:

—Չնորհաւորելը:

Նա ժպտաց և նրա ժպիտը, կարծես, ասում էր՝—ինչո՞ւ ես ատում այն, ինչ որ չես ուզում ասել:

—Մի՞թէ նախապաշարմունք չէ այն,—նկատեց նա,—որ այժմ բարեկեցիւր ինձ: Ի՞նչ

զանազանութիւն կայ առօրեայ բարևի և նոր տարին շնորհաւորելու մէջ:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի և աչքերս վայր թողի: Կարճ ժամանակ երկուսս էլ լուռ էինք: Զգում էի, որ այդ միջոցին մի առանձին հայեացքով նա անթարթ նայում է դէմքիս:

—Գիտես ինչ կայ, Աննա,—վերջապէս խօսեց Գրիգորը շատ խորհրդաւոր ձայնով, որ ես առաջին անգամն էի լսում նրանից ինձ հետ ունեցած խօսակցութեան ժամանակ:—Այս վերջին ժամանակներս նկատում եմ, որ դու այլևս այն չես, ինչ որ առաջ:

Նետաքրքրութեամբ և միևնոյն ժամանակ մի տեսակ անբացատրելի երկիւղով նայեցի նրան: «Ի՞նչ է ուզում ասել», ակամայ հարցրի ինքս ինձ: Նա ուղղակի և շատ լըջօրէն, միևնչև անգամ խտտօրէն նայում էր աչքերիս:

—Այո՛, նկատում եմ, որ դու այլևս այն չես, ինչ որ առաջ,—կրկնեց առաջուայ նման,—և այդ պատճառով ուզում եմ քեզ հետ այդ բանի մասին խօսել լըջօրէն: Առաջ դու միշտ ուրախ էիր, միշտ անհոգ, միշտ ժպտում կամ ծիծաղում էիր, ո՛չ մի ժամանակ չէի ասել, որ արտուր լինէիր կամ մի որևիցէ բանի մասին լուրջ մտածէիր, թէ և մեր շուրջը, առօրեայ կեանքի մէջ

միշտ եղել են թէկուզ մեր անձնակախութեանն ուղղակի շվերաբերուող այնպիսի երևոյթներ, որոնց մասին արժէք և արժէ, որ ամեն մէկը արեւէր և լուրջ մտածէր: Մի խօսքով՝ դու առաջ քեզ կատարելապէս երջանիկ էիր զգում... Իսկ այժմ միշտ տխուր ես, միշտ լաց ես լինում, միշտ մտածում ես, մի թեթեւ ժպիտ անգամ այլևս չեմ նրկատում դէմքիդ վրայ... Այդ բոլորն, ի հարկէ, այդպէս էլ պիտի լինի և ուրիշ կերպ կարող չէ լինել, որովհետեւ դրա համար ունես առիթներ, որոնք բնականաբար քեզ պէտք է այդպէս փոխէին: Եւ ես չեմ ուզում ասել—և յիմարութիւն կը լինէր, եթէ ասելքս այդ լինէր միայն,—թէ ինչո՞ւ առաջ այնպէս էիր, իսկ այժմ—այսպէս, ո՛չ, այլ ուզում եմ ասել և շեշտել, Աննա, որ այս վերջին ժամանակներս, ինչպէս որ այդ պարզ նկատում եմ, դու շատ ես մտածում...

—Ի՞նչ,—մի տեսակ անորոշ երկիւղով մերենայաբար հարցրի ես և աչքերս նորից վայր թողի:

—Այն,—արտասանեց նա իւրաքանչիւր բառն առանձին շեշտելով,—որին մարդուս խելքը ոչ հասել է և ոչ կը հասնի երբէք... Ամբողջ մարմնովս ցնցուեցի. կարծես մի

սարսափելի ոճիր լինէի կատարած և այդ ոճիրը յայտնի եղաւ: Նա, ինչպէս ինձ թուաց, նկատեց այդ, նստեց ուղիղ, թեքուեց քէպի ինձ և կամաց, կարծես զգուշութեամբ, առաւ ձեռքս:

—Անգին քոյրիկս,—արտասանեց նա հանգիստաւ շշնջիւնով, որի մէջ լսուում էր և մի տեսակ պաղատանք,—թող կասկածը բնութեան արարչութեան և մարդկային կեանքը դեկավարող օրէնքների մասին երբէք չմտենայ մանուկ ուղեղիդ: Ոչինչ, կատարելապէս ոչինչ բաւարար եղբակացութեան չհասնելով, նա ծնում է լոկ յանցանք: Թող անմեղ սրտիդ մէջ հաւատը միշտ մաքուր, միշտ հաստատ մնայ, որպէս ջինջ լոյսը: Հաւատը յոյս է, իսկ յոյսը—կեանք: Եւ գիտե՞ս արդեօք, թէ սրբան երիտասարդ ես դու և այդ հասակում սրբան անմեղ պէտք է լինի հոգիդ... Աղօթք անում ես,—յանկարծ հարցրեց, գլուխն աւելի մօտեցնելով դէմքիս և ձայնը բոլորովին ցածրացնելով:

—Ոչ,—ակամայ դուրս թռաւ բերանիցս: Նա գլուխը տխուր և յանդիմանօրէն շարժեց և կարճ լուութիւնից յետոյ սկսեց բացատրել ինձ, թէ ինչ է աղօթքը և ինչպիսի փրկարար զէնք է նա հոգեկան և բարոյական խաղաղութեան համար: Եւ այնպիսի

համոզեցուցիչ եղանակով, այնպիսի հանգիստ պերճախօսութեամբ էր նա բացատրում, որ ես՝ ազահութեամբ լսելով հանդերձ՝ մնացել էի բոլորովին զարմացած, թէ ինչպէս նրա տակաւին երիտասարդ ուղեղին մտաչելի էին այդպիսի վերացական գալափարներ: Ինչեւիցէ: Բայց նա կարողացաւ ինձ համոզել, և երեկուանից զէս ըզգում եմ, որ կարծես մի ծանր բեռ ընկել է վրայիցս:

»
Քո Աննա Սարոյեան

ԺԱ.

Թիֆլիս, 10 փետրուարի 1881.

Սիրելի Հուլիսիմէ,

Դու էլ ես մեղադրում և յանդիմանում ինձ այն բանի համար, ինչ բանի համար որ մեղադրում և յանդիմանում էր Գրիգորը. նրա ասելով, ես «չատ եմ մտածում»: Սակայն դու նրանից աւելի խիստ ես զատաքննում իմ այդ վարմունքը, ասելով, որ ես ուղղակի «աթէիստութիւն» եմ անում, որ ես ոտնակոխ եմ անում ամբողջ մարդկութեան ամենասրբազան, անմեծահնալի հաւատալիքն և

այդատեղ բերում ես Գեօթէի նշանաւոր խօս-
քերը, թէ՛ «մտածող մարդու ամենամեծ
երջանկութիւնն այն է, որ քննելին քննած
ունենայ, իսկ անքննելին խաղաղ հոգով
պաշտէ»։—Երևակայում եմ, թէ ինչ կը լի-
նէր գրութիւնս, եթէ ապրելիս լինէի միջին
դարերում. անշուշտ Հուսի նման ինձ էլ խա-
բոյկ կը բարձրացնէին։ Քաւ լիցի, քաւ լիցի,
սիրելի քոյրիկ։ Լուսն ուզտ մի շինէք։ Մի՛թէ
գլխումս խելք է մնացել, որ արարքներին
համար ինքս ինձ հաշիւ տամ։ Ինչո՞ւ չես
մանում գրութիւնս և ապա թէ դատաքննում
արարքներս։ Ամբողջ բարոյական աշխարհս
ճակատագրից ծանր հարուած է ստացել. նա
վիրաւորուած և կատաղած է, որպէս մի
անդօր գազան, որին խաղաղ գրութեան
ժամանակ սաստիկ անհանգստացրել են։
Հիասթափութիւնս մեծ է. ես դէմ առ դէմ
կանգնած եմ դառն իրականութեան առաջ,
որի մասին կեանքիս մէջ երբէք գաղափար
անգամ չեմ ունեցել։ Չատ վատ խաղ է խա-
ղացել ինձ հետ ճակատագիրը. յանկարծա-
կի և անպատրաստ նա շարտել է ինձ այդ
դառն, այդ սոսկալի իրականութեան առաջ
և ասում է՝ հաստատուն մնա՛ւ։—Ա՛խ, թշուա-
ռականս ինչ եմ ստացել, որ ինչ տամ...

Մեր վիճակն օր օրի վրայ վատթարանում

է։ Մի երկու խօսքով նկարագրեմ քեզ մեր
կենցաղավարութիւնը, մեր ապրուստը, և
դու ամեն բան կը հասկանաս։ Եթէ այժմ
մտնես միւր տուն, շրջես մեր սենեակներն և
քեզ ասեն, թէ՛ այստեղ Մարոյեաններն են
ապրում, ոչ աչքերիդ կուզես հաւատալ, ոչ
ականջներիդ. այն բոլորը, ինչ որ կը տես-
նես, շատ ծիծաղելի—չեմ ասում դառն—
կատակ կը թուայ քեզ։—Տան մօայլ շինու-
թիւնն և անյարմարութիւնները մի կողմը
թողնելով (այդ մասին, կարծեմ, գրել եմ
քեզ), մեր սենեակներին նախկին շուայլ, փա-
ռաւոր զարդարանքներ և կահաւորման
հետքն անգամ չես կարող գտնել այժմ. դաշ-
նամուրիցս, իմ սիրելի դաշնամուրիցս սկսած
մինչև վերջին բազկաթուրը, մինչև լուսա-
մուտի վերջին վարագոյրը—բոլորը վաճառե-
ցին աճուրդով։ Խոհարարի, աղախնի և ծա-
ռաների մասին, ի հարկէ, աւելորդ է ան-
գամ խօսել. շունենք գոնէ մի հաշիկ ծա-
ռայ, որին փողոց ուղարկենք։ Ամեն բանի
մէջ—ուտելում, խմելում, հագնելում—սաս-
տիկ խնայողութիւն ենք անում, անում ենք
ճարահատեալ։ Էլ չեմ գրում, թէ այդ բո-
լորը ո՞րքան զգալի է մեզ համար, այդ ինքդ
էլ կարող ես երևակայել... Տանը գտնուած
աւելորդ ոսկեղէնը և արծաթեղէնն արդէն

սկսել ենք վաճառել: Առաւելապէս մեզ քան-
դում են բժիշկները վարձն ու դեղօրայքը.
գոնէ դրանից մի զգալի օգուտ լինէր հօրս
կամ եղբօրս: Ահա ամբողջ շորս ամիս է, որ
այդ բժիշկները ծանախրութեամբ յաճախում
են մեր տուն և, շնայելով դրան, հօրս դրու-
թիւնն այժմ էլ համարեա նոյնն է, ինչ որ
առաջ, իսկ Գրիգորի առողջութիւնն, ընդհա-
կառակն, օր օրի վրայ ետ ու ետ է գնում...

Հնա, բժիշկներ ասացի, միտս եկաւ: Ան-
ցեալ անգամները (այդ մասին, կարծեմ,
քեզ չեմ գրել) հօրս բժիշկը—X-ը (դու
պէտք է որ ճանաչում լինես այդ պարտնին)
դառնում է մեզ և ասում է ծածուկ, որ
հօրս այլևս ոչինչ չի օգնիլ և ի զուր համ
նա է շարշարում (ասա խեղճն ինչ է շար-
շարում), համ մենք. «Եթէ ուզում էք, ա-
սում է, այնպիսի դեղ կը տամ, որ վերջնա-
կանապէս կորոչէ նրա վիճակը»: Հասկանում
ես, սիրելի քոյրիկ, թէ դրանով ինչ էր
ուզում ասել. ուզում էր ասել—ձեր հօր
կեանքն իմ ձեռքին է, ուզում էք, ես նրան
կը սպանեմ... Ջարմանքից, սարսափից և
կատաղութիւնից չզիտէի ինչ պատասխա-
նեմ: Մառնաբոսութիւնս կատարելապէս
կորցնելով, պատրաստ էի մի սաստիկ ապ-
տակ տալ նրա գէր երեսին և կը տայի, և թէ

նա, նայելով թէ բռնն ինչու՞ն է, իսկոյն և
եթ չհեռանար: Ես աղաղակեցի նրա ետևից,
որ նրա ոտն այլևս չլինի մեր տանը: Երբ
նա գնաց, ես սաստիկ լաց եղայ, որովհետև
որդիական ամենասուրբ, ամեն... ջնքոյ զգաց-
մունքներս անասելի կերպով վիրաւորուած
էին: Հարազատ հօր աննպատակ սպանման
գործի մէջ ուզում էին, որ հարազատ աղ-
ջիկը խորհրդակից և մասնակից լինէր...
Այդ մասին մտածելիս անգամ մտքերս փշա-
քալում են և ամեն անգամ սոսկում եմ,
որպէս մի զարհուրելի ոճրագործ... Տէր
Աստուած, միթէ բժիշկներն այդպէս հեշտ
կարող են խաղալ իրենց հիւանդների կեան-
քի հետ, միթէ առանց զարհուրանքի նրանք
կարող են նոյնիսկ մտածել այդպիսի բա-
ներ... Նրանք, որոնց ուղղակի կոչումն և
յօժարակամ պարտականութիւնն է հիւանդ-
ներին կեանք տալու, ընդհակառակն՝ առա-
ջարկում են ունեցած կեանքն էլ խլել, և
այդ ինչու, — որովհետև իրենց գործից ոչինչ
չեն հասկանում և, խոստովանուելով այդ
բանը, չեն ուզում հարաժարուել բժշկելուց,
որպէսզի չխայտառակուեն իրենք... Աւա-
զակ-մարդասպաններն աւելի խիղճ ունեն
թերևս:

Միև երկու եղբայրներս—Արշակն ու Գա-

րեզինը—քառական չէ, որ անգործ են, այլ մի ծանր բեռ են դարձել մեր վզին: Երկուսն էլ ամբողջ օրն ընկած են տանն և ձրի ուտում են, խմում: Արշակին այլևս ոչ մի տեղ չեն պահում իւր արբեցողութեան համար, իսկ Գարեգինն ինքը չէ ուզում ոչ մի տեղ կանգնել: Չնայելով մեր յորգորներին, թախանձանքներին և յանդիմանութիւններին, ոչ Արշակն է ուզում ձեռք վերցնել իւր արբեցողութիւնից, ոչ Գարեգինն—իւր ծուլութիւնից: Ա՛խ, հայր, հայր, սքրքան տառապանքներ բերի՛ր մեր գլխին... Նրա առողջութեան ժամանակ ամենքս սիրում էինք նրան և վախենում նրանից: Թողնելով իւր գուարճախօսութիւններն ու կատակները, հարկաւոր դէպքում նա գիտէր և լուրջ խօսել, լուրջ խրատել: Մենք աշխատում էինք ոչինչ այնպիսի անդիւրեկան բան չանել, որի համար նա յանդիմանէր մեզ. իսկ այդպիսի դէպքերում նրա յանդիմանութիւնները շատ խիստ էին լինում: Կարո՞ղ էինք Գրիգորը, ես կամ Գարեգինը գէթ մի օր առանց մի որեիցէ յարգելի պատճառի ուսումնարանից ետ ընկնել, կարո՞ղ էր Արշակը՝ նրա հետ միասին ճաշի նստած ժամանակ՝ մի բաժակ աւելի խմել: Իսկ այժմ: Այլևս չկայ հայր, յաւիտեան լռեցին նրա

յանդիմանութիւնները, նրա խրատները, այո՛, յաւիտեան, որովհետև այն, ինչ որ կար, էլ չէ լինելու, անցեալն էլ չէ դառնալու: Վայ նրան, ով տէր շունի:

Երկու եղբայրներին անգործ մնալը՝ մեր այս թշուառութեան ժամանակ՝ սաստիկ մտատանջութիւն է պատճառում մանաւանդ Գրիգորին: Էլ ո՛չ մի յանդիմանութիւն, ո՛չ մի նախատինք չէ մնում, որ չթափէ նրանց գլխին, բայց նրանք ուշադրութիւն չեն դարձնում ո՛չ նրա և ո՛չ ինձ ու մօրս վրայ, երբ մենք նոյնպէս սկսում ենք յանդիմանել, յորգորել, խնդրել, որ նրանք թողնեն իրենց պակասութիւններն և մի գործի կանգնեն:

Երեկ մտայ Գրիգորի սենեակը: Նա այնտեղ չէր, բայց հարեան սենեակից լսեցի նրա ձայնը. խօսում էր Արշակի և Գարեգնի հետ:

—...Մի՞թէ գոնէ ամօթ, պատկառանք չունէք,—ասում էր նա.—Ախր մինչև երբ պէտք է այդպէս ման գար... Տեսնում էք, էլի, թէ հետզհետէ մեր վիճակն ինչ է դառնում. օր կը գայ, որ դուք այստեղ չօր հացի կտոր անգամ չէք գտնիլ, որ ուտէք: Գոնէ ձեզ համար, ձեր փորի համար աշխատեցէք... Եւ ի՞նչ յուսով էք այդպէս անում: —Մի վախի՛ր, այս աշխարհին երեսին

ոչոք բաղցած չի մեռնիլ,—լսեցի մեծ եղբորս ձայնը, որին հետեցցի երկար յօրանջում:

—Եւ ոչ առանց ամօթի,—նկատեց Գրիգորը:—Եւ դու ընդունակ կը լինես ծանօթներիդ, բարեկամներիդ, թէկուզ հէնց բոլորովին անծանօթ մարդկանց պարզել ձեռքդ ողորմութիւն խնդրելու... հմ:

—Դէ՛հ, շատ պէտք է զահլա պանես,—բարկացած գոռաց Արշակը:—Եթէ սիրտդ շատ է այրւում ծնողներիդ և քրոջդ համար, կարող էս ինքդ աշխատել:

Դեռ կարճ ժամանակ լուսթիւն տիրեց, յետոյ լուսեց Գրիգորի շոր հազը:

—Գու այնքան չես մտածում, որ եթէ ես —չեմ ասում քեզ պէս—փոքր ինչ առողջ լինէի, բանն երբէք այնտեղ չէի հասցնիլ, ող իմ այդ պարտականութիւնը դու ինձ յիշեցնէիր,—հանդարտ ձայնով պատասխանեց նա, երբ հազը կտրեց:—Բայց դժբաղդաբար, այն, դժբաղդաբար, ես ստիպուած եմ լսելու քեզից այդպիսի խօսքեր, որքան էլ այդ ծանր լինի ինձ համար:

—Թող քոյրդ աշխատի...

—Եւ դու ուտես,—աղաղակեց Գրիգորը մի այնպիսի եղանակով, որից երևում էր,

որ նա երբէք չէր սպասում, թէ Արշակից մի այդպիսի բան կարող է լսել:

Կարճ լուսթիւնից յետոյ լսեցի, թէ ինչպէս նա սաստիկ զայրացած մօտեցաւ դրան շէմքին: Նա ներս մտաւ և դուռը, ամուր շրխկացնելով, փակեց իւր ետևից: Ես արձանացած կանգնած էի սենեակի մէջ տեղում և չգիտէի, թէ ինչ էր կատարում իմ մէջ. այսքանս միայն գիտէի, որ մեծ եղբորս արտասանած վերջին խօսքերը—«Թող քոյրդ աշխատի»—ինձ վրայ սաստիկ ազդել էին...

—Ա'ննա,—զարմացած և փոքր ինչ վախեցած արտասանեց նա, յանկարծ տեսնելով ինձ:

Երևում էր, որ չէր սպասում, թէ ես այնտեղ կը լինեմ: Ես չկարողացայ ձայն հանել և ոչ շարժուել տեղիցս:

Նա կամաց մօտեցաւ ինձ, կամաց առաւ ձեռքերս և, սաստիկ կարեկցութեամբ, սաստիկ քնքշութեամբ նայելով աչքերիս, արտասանեց զողորջիւն ձայնով.

—Սիրելի քոյրիկս, տեսնում ես, տեսնում ես սրբան անգութ են նրանք...

—Ի'նչ, ես կաշխատեմ,—սառնութեամբ պատասխանեցի ես:

Նրա դէմքի վրայ երևաց սաստիկ տանջանք:

—Աննա, սիրելիս, շնչաց նա, և նրա ձայնը, կարծես հանգաւ: Նրա աչքերը լցուեցին արտասուքի փայլուն կաթիլներով. նա խոնարհուեց և սկսեց համբուրել ձեռքերս: Ես համարեա ոչինչ չէի գգում և շարունակ կանգնած էի նոյն դրութեան մէջ:

Յանկարծ թողեց ձեռքս և գնաց դէպի իւր մահճակալը:

—Ա՛խ, ինչո՞ւ ես հիւանդ եմ,—աղաղակեց և ընկնելով անկողնի վրայ, դէմքը թաղեց բարձի մէջ:

Այն աստիճան ազեկտուր էր նրա ձայնը, որ յանկարծ ցնցուեցի, և սիրտս կարծես սաստիկ, սաստիկ ճմրեցին: Իսկոյն շտապեցի դէպի նա: Նա սաստիկ, ցնցողարար հեկեկում էր և ցնցուելուց նրա ողջ մարմինը վեր ու վեր էր թռչում: Առաջին անգամն էր, որ տեսնում էի նրան այդպէս յուսահատուած և լաց լինելիս: Իսկ առաջ նրա դէմքի վրայ երբէք չէի տեսել յուսատուութեան ո՛չ մի դիժ, աչքերի մէջ—արտասուքի ո՛չ մի կաթիլ. նա միշտ խրախուսում էր մեզ, որպէս անվեհեր հրամանատարն իւր թոյլ զօրքերին պատերազմի դաշտի վրայ, յանդիմանում էր, երբ տեսնում էր, որ մենք այնպէս շուտ ընկնում ենք հոգով,

և ամեն անգամ կարողանում էր մեզ վրայ ներգործութիւն ունենալ: Իսկ այժմ, այժմ:—Նրա աղաղակն ու հեկեկանքն ամեն բանից էլ լաւ էր բացատրում, թէ սրպէս փշրուած էր նրա ուժեղ կամքն արտաքին ծանր հանգամանքներից... «Ա՛խ, ինչո՞ւ ես հիւանդ եմ»—աղաղակում է նա այն ժամանակ, երբ ես նրան ասում եմ, թէ պատրաստ եմ աշխատելու: Այդ խօսքերն երբէք չեմ մոռանալ. դրանք արտասանուած էին այնքան տանջանքով և այնքան անկեղծ սրտով, որքան որ դրանք բացատրում էին, թէ սրքան անկեղծ և անհուն էր նրա եղբայրական սէրը դէպի ինձ...

Ամեն կերպ աշխատեցի հանգստացնել նրան, բայց այն աստիճան յուզուել էր, որ այլևս չկարողացաւ խօսել ինձ հետ: Աւելի լաւ համարեցի նրան մենակ թողնել և դուրս եկայ շատ ծանր տրամադրութեամբ... «Թող քոյրդ աշխատի» խօսքերը մտքիցս բնաւ չէին հեռանում... Բայց ամենից պակի ինձ մտատանջում էր այն հանգամանքը, որ Գրիգորի յուզմունքը հեշտ չէր կարող անցնել նրա առողջութեան վերաբերութեամբ: Եւ, դժբաղդաբար, այդպէս էլ եղաւ.—այսօր նրա գրութիւնը շատ վատ է: Դէպի քեզ ունեցած սաստիկ կարօտս է,

սիրելի չնիփսիմէ, որ այսքան երկար նամակներ եմ գրում քեզ.—այդ միևնոյն է, թէ խօսում եմ քեզ հետ: Սիրտս սասափիկ լցուած է: Վշտերս ուզում եմ բաժանեցմէկի հետ և բացի քեզնից էլ ո՛վ ունեմ... Ա՛խ, եթէ այժմ մօտս լինէիր, միակ կարեկիցս, ինչպէս ջերմագին կըսեղմէի քեզ վշտահար կրծքիս...

Քո Աննա Սարոյեան

ՓԲ.

Անգին քոյրիկ,

Եղբայրս—Գրիգորը մեռաւ... Արաստօքը խեղդում է ինձ, էլ ոյժ չունեմ գրելու...

ՓԳ.

Թիֆլիս, 30 ապրիլի 1881.

Սիրելի չնիփսիմէ,

Ստացայ անկեղծ ցաւակցութեանդ նամակը: Անչափ շնորհակալ եմ և՛ խրախուսան-

քիդ համար: Առաւել քան այժմ ես կարօտ եմ այդպիսի խրախուսանքների, որովհետեւ զգում եմ, թէ ինչպէս վերջին հարուածը հիմն ի վեր տապալել է ամբողջ բարոյական աշխարհս: Ես ընկած եմ որպէս մի մարդ, որ անթիւ ծանր վէրքեր ստանալուց յետոյ՝ ստանում է և՛ վերջին ամենասարսափելի վէրքն ուղիղ կրծքին: Սակայն, ես չեմ արանջում: Փճոք և գոհութիւն նրան, ով տնօրինում է մարդկային բաղդը: Երբ տեսնում ես, երբ զգում ես, որ տկար են ուժերդ, պէտք է հպատակուես տիրապետող բարձր, անիմանալի օրէնքներին, որոնց սահմանել է ինքը նախախնամողը: Եւ ես հպատակում եմ: Մինչև այժմ յուսահատ պատեբազմ էի մղում: Մոլորութեան անդունդն արգէն բաց էր արել իմ առաջ իւր ահարկու բերանը, և քիչ էր մնում, որ կուրօքէն ընկնէի նրա մէջ: Բայց ինչ շահեցի դրանից.—այն, որ տանջանքներս կրկնապատկուեցին, այն, որ մեղք գործեցի և ի վերջոյ ընկայ յաղթուած: Այո՛, ես այժմ ընկած եմ. հպարտ գլուխս այլևս չէ յանդգնում վերև նայել. նա խոնարհուած է և միշտ խոնարհ կըմնայ: Թո՛ղ այսուհետև ինչ կուղէ լինի,—ես հաշտուել եմ ամեն բանի հետ: Եւ դու չես կարող երևակայել, սիրելի չնիփսիմէ, թէ

սրբան հանգիստ եմ այժմ: Եթէ կուրծքս
ճղեն և հանեն սիրտս, նրան սառած կը
գտնեն: Կարծես, ես այլևս չեմ ապրում: Եւ
այդ պատճառով, առանց գէթ փոքր ինչ
յուզուելու, այժմ համարձակ կարող եմ նկա-
րագրել քեզ եղբօրս վերջին ժամերն ու
մահն իրենց լուր մանրամասնութիւններով:
Եւ պէտք է նկարագրեմ: Թո՛ղ քո աչքերից
էլ փոքր ինչ արտասուք թափուի.—նա ար-
ժանի է դրան:

Նա մեռաւ սրանից ուղիղ երկու շաբաթ
առաջ, սոյն ամսի 16-ին, երեկոյեան մօտ
5 ժամին: Այդ նշանաւոր օրը շատ լաւ յի-
շուում եմ: Գարունն այստեղ շատ վաղ եկած
լինելով, եղանակը հիանալի էր և այնքան
տաք, որ մինչև անգամ լուսամուտները բաց
էինք արել: Մեր տեղափոխուելուց յետոյ,
առաջին անգամն էր, որ մենք այս տանը
պարզ օդ էինք ծծում: Գրիգորը պառկած
էր լուսամուտի առաջ. երկու օր առաջ նա
խնդրել էր, որ իւր մահճակալն այդտեղ
տեղափոխենք: Վերջին անգամ ուզում էր
տեսնել գարնան պայծառ արևը, նայել կա-
պոյտ երկնքին և տեսնել, թէ ինչպէս ու-
րախ ծիծեռնակները գալիս, նստում են բա-
կում կապած թռիկ վրայ, օրօրուելով ճլվում
նն և նորից թռչում են գնում: Այդ հինգե-

ըրրդ օրն էր, որ այլևս չէր կարողանում
վեր կենալ անկողնից: Մենք բոլորովին չէինք
կարծում, թէ այդօր կը մեռնէր, որովհետև
մեռնելուց մի քանի ժամ առաջ նրա դրու-
թիւնը նոյնն էր, ինչ որ մի քանի օր ա-
ռաջ, մինչև անգամ լաւ էր: Քայց երեք
ինքն այդ իմանում էր, որովհետև նոյն օրն
առաւօտեան յատուկ խնդրեց ինձ, որ շհե-
ռանամ իւր մօտից: Այդօր սովորականից
աւելի քնքոյշ էր թէ դէպի ինձ և թէ դէպի
մայրս, որի մի ոտը հօրս սենեակումն էր,
միւսը նրա մօտ: Այդօր սովորականից շատ
էլ էր խօսում ինձ հետ: Իսկ երբեմն մերթ-
ուրախ էր լինում, մերթ յանկարծ տիրում
և մտածութեան մէջ էր ընկնում: Մի անգամ
էլ, ուրախ խօսելուց յետոյ, յանկարծ լռեց,
գլուխը դարձրեց դէպի լուսամուտը և, դուրս
նայելով, ընկզմուեց մտածմունքների մէջ:
Չուզեցի խանդարել նրան և, փոքր ինչ կռա-
նալով դէպի նա, սկսեցի նայել դէմքին:
Աստուած իմ, սրբան փոշուած էր այդ
դէմքը, իմ ճանաչած սիրուն, կանացի դէմքը.
—նիհար, չոր, գունատ, կարծես մի կա-
թիլ արիւն անգամ չկար նրա երակների մէջ:
Փոքրիկ, կանոնաւոր քիթը, որ միշտ ներ-
դաշնակ գեղեցկութիւն է տուել նրա դէմ-
քին, կարծես սաստիկ մեծացած՝ դուրս էր

ցցուել իւր սեղմուած պնշերով: Աչքերը խոր էին ընկել և մեծացել, իսկ պարզ, լայն ձակատը, կարծես, աւելի լայնացել էր: Չգիտեմ ինչ էր պատճառը, բայց ինձ թւում էր, թէ առաջին անգամն եմ տեսնում նրան այդքան փոխուած: Երկար ժամանակ նա անշարժ կար նոյն դըռնթեան մէջ: Մի ինչոր անորոշ զգացմունք, կարծես, չէր թողնում ինձ, որ խանդարեմ նրա մտածմունքները. իսկ ինձ թւում էր, թէ այդ մտածմունքները թանկ արժէն նրա համար: Լուռ ու խորին վշտով նայում էի նրա դէմքին, երբ յանկարծ նրա շրթունքները բացուեցին և նա կամաց, շատ կամաց, կարծես ինքն իրեն, շնչաց.

— Ի՞նչքան սիրուն բան է գտրունը... ակամայ սիրում ես կեանքն, ինչքան էլ որ լի լինէր ձախորդութիւններով... ակամայ ուզում ես ապրել, սիրել և...

Լսեց և դէմքը կամաց դէպի ինձ դարձրեց:

— Ուղիղ ասա՛, քոյրիկ, — ասաց տխուր և աղերսող ձայնով, — առաջուայ նման դարձեալ մտածում ես...

— Ո՛չ, Գրիգոր, ես աղօթում եմ, — պատասխանեցի ջերմեռանդ զգացմունքով:

Տեսայ, թէ ինչպէս նրա դէմքը պայծառացաւ: Նա առաւ ձեռքս և սեղմեց:

— Աղօթի՛ր, սիրելի՛ բոյրիկ, — արտասանեց, կարծես, ոյժ ստացած: — Աղօթքը, միայն աղօթքը կարող է փրկել քեզ կեանքիդ ծանր բոսկէսերում... Հաւատա ինձ, որ երբէք չես զղջալ, եթէ շմուռնաս իմ այս անկեղծ խորհուրդը: Ծշմարիտ է, թէ և կեանքի ձախորդութիւններն երբեմն շատ մոլորութիւնների պատճառ են դառնում, բայց մարդս այդպիսի դէպքերում միշտ աչքի առաջ պիտի ունենայ, թէ ո՛վ և ինչ է ինքը, երբէք չպիտի մեռցնէ իւր մէջ հաւատը, յոյսը, երբէք չպիտի մոռանայ աղօթել, կարծելով թէ այդպիսով ինքը վրէժխնդիր է լինում. — այդ չափից դուրս անմտութիւն կը լինէր մարդու կողմից... Հաւատա ինձ, որ ձախորդութիւններն ու թշուառութիւնն էլ ունեն հոգեկան իրենց վսեմ քաղցրութիւնը, ինչպէս աջօղութիւնն ու երջանկութիւնը, միայն թէ մարդ բնաւ չկորցնէր հաւատը, յոյսը, բնաւ չմոռանար աղօթել... Այդ սովորեցրել է ինձ ինքը կեանքը, և դու, առանց կասկածելու, հաւատա ինձ:

Ես լսում էի նրան խորին երկիւղածութեամբ, լսում էի ո՛չ թէ իբրև մի քսան տարեկան անփորձ երիտասարդի, այլ որպէս

մի պատկանելի, փորձութեան բովից ան-
ցած ծերունու, մի երկնառաք մարգարէի,
որ տարածում է Աստուծոյ խօսքը... Բայց
յանկարծ նրան լսելիս՝ մի ինչ-որ անորոշ
երկիւղ պաշարեց ինձ: «Այս ինչպէս է խօ-
սում սա այսօր» — այդ հարցն ակամայ ծա-
ցեց զլիտումս: Իսկ նա խօսում էր մի ուրիշ
տեսակ, ոչ այնպէս, ինչպէս ամեն անգամ
խօսում էր այդպիսի բաների մասին. նրա
ձայնը հնչում էր տխուր, բայց մի ինչ-որ
վեհ, սրբազան ոգևորութեամբ: Նա նայում
էլ էր ուրիշ տեսակ. նրա հայեացքը վառ-
ւում էր. գրանով, կարծես, ուղում էր դօ-
բայնել իւր խօսքերի ազդեցութիւնը...

— Գրիգոր, ինչո՞ւ այսօր այդպէս ես խօ-
սում, — չկարողանալով դիմանալ, հարցրե-
կարճ լուսթիւնից յետոյ:

— Ինչո՞ւ, — արտասանեց քնքշօրէն, նայեց
աչքերիս և մի տեսակ օտարոտի կերպով
ժպտաց: — Որովհետև պէտք է... մեռնեմ, —
աւելացրեց հանդարտ ձայնով, բայց վերջին
բառն արտասանեց այնքան կամաց, որ հա-
զիւ լսեցի:

Զգիտեմ այդ բոպէին ինչ պատահեց ինձ,
միայն իսկոյն ամուր գրկեցի նրան. կարծե-
ցի, թէ նոյն բոպէին յաւիտեան պիտի ան-
հետանար աչքիս առաջից:

— Գրիգոր, ի հարկէ, կատակ ես անում,
— շնչացի, ինքս իմ ձայնից վախենալով:

Գարձեալ նայեց աչքերիս, և տեսայ, թէ
ինչպէս ժպիտը յանկարծ անհետացաւ նրա
դէմքից և այդ դէմքն ընդունեց տխուր, վշտա-
լից արտայայտութիւն: Նա ոչինչ չպատաս-
խանեց, միայն երկար նայեց աչքերիս և դէմ-
քը շրջեց դէպի լուսամուտը: Այժմ նայում էի
նրան համարեա սարսափով. համ ուզում էի
փախչել նրանից, համ գրկիցս բաց չլծող-
նել...

Զգիտեմ սրբան ժամանակ այդպէս ան-
ցաւ, երբ նա, շարունակ դուրս նայելով,
առաջուայ նման, բայց այս անգամ շատ
տխուր ձայնով շնչաց.

— Յիշո՞ւմ ես, քոյրիկ, — այն ժամանակ
մենք դեռ շատ փոքր էինք. ես տասն տա-
րեկան էի, դու՝ հօթը, — գնացել էինք տետ-
րակներ առնելու և ետ էինք գալիս: Ճանա-
պարհին մեզ մի կատաղած եզ պատահեց:
Ամենքն երկիւղից մի կողմն էին քաշոււմ և
շտապում էին թաքնուել առաջին պատահած
տեղը: Մենք շատ վատ տեղովն էինք անց-
նում. այնտեղ ոչ խանութ կար, ոչ բակ,
որտեղ մենք էլ կարող լինէինք թաքնուել:
Ճարահատեալ կանգնեցինք այնտեղ գտնուած
մի տան պատի տակ: Եղբ մօտենում էր:

Պունաթափի և սաստիկ երկկուրով դու ամուր սեղմուկեցիր ինձ. ես կանգնեցի առաջդ, որ պէտզի եզանը դիմադրեմ և պաշտպանեմ քեզ նրա հարուածից: Արիւն կտրած աչքերով՝ եզն ուղղակի մեզ վրայ եկաւ և կանգնեց մեր առաջ: Ես սարսափից ոչ կարողացայ աղաղակել, ոչ շարժուել, միայն բնազմամբ իմ կողմից սեղմուկեցի և ետեիցս երկու ձեռքով ամուր բռնեցի քեզ: Եզը կանգնեց, կանգնեց, նայեց, նայեց մեզ, յանկարծ փռնչացրեց, շուռ եկաւ և, պոչը տատանելով, վազեց միևնոյն ուղղութեամբ: Մենք ազատուեցինք: Ես նայեցի դէմքիդ և, կարծես, այժմ էլ տեսնում եմ այդ դէմքը. սաստիկ գունաթափ, սարսափից շռած, անմիտ աչքերով, դու ամբողջ մարմնով դողում էիր և՛ առանց թողնելու ինձ՝ շարունակ նայում էիր եզան ետեից, կարծես նա դարձեալ շուռ պիտի գար մեր կողմը և առաջուայ նման պիտի մօտենար մեզ այս անգամ հարու տալու դիտաւորութեամբ: Բայց եզը շուռ եկաւ մի ուրիշ փողոց և չքացաւ մեր աչքերից: Տեսայ, թէ ինչպէս դու աղատ շունչ քաշեցիր, լուռ նայեցիր ինձ, մի տեսակ օտարոտի, բայց շատ անշնորհք կերպով ժպտացիր կամ, աւելի ճիշդ է ասել՝ ծամածուկեցիր գէմքդ և յանկարծ լաց եղար:

Թէև, ի հարկէ, ես չփրկեցի քեզ եզան հարուածից, բայց այդ ըրպէն պատրաստ էի զոհ գնալու եզանը, միայն թէ քեզ աղատած լինէի, շնայելով որ սարսափն ինձ էլ էր կաշկանդել: Այնուհետև ի՛նչպիսի հպարտութեամբ և հրճուանքով յիշում էի այդ անցը. մտքումս մի անգամից տպաւորուել էր, որ քեզ աղատողն ես էի...

Նա լռեց և մնաց անշարժ, անթարթ դէպի դուրս նայելով: Երևում էր, որ մանկութեան այդ յիշողութիւնն այդ ըրպէն էլ շատ քաղցր էր նրա համար, և նա չէր ուզում հեռացնել այդ իւր գլխից: Ես էլ չէի համարձակուում խանգարել նրա այդ քաղցր յիշողութիւնը: Իրաւ, ի՛նչ սքանչելի ժամանակներ էին այդ...

Մանկութեան օրեր, երգի հման
Անցաք, գնացիք, այլ չէք դառնալու...

Հինձաց նա, կամաց հոգոց հանեց և նայեց ինձ:

— Գրիգոր, ինչո՞ւ յիշեցրիր ինձ այդ անցքը, — հարցրի:

— Ինչո՞ւ, — արտասանեց նա յուսահատ ձայնով. — նրա համար, որ ես այժմ այլևս ոչ մի բանից չեմ կարող քեզ աղատել...

Զգացի, թէ ինչպէս սիրտս, սաստիկ ցաւ տալով, թրթռաց, գլուխս ակամայ խոնար-

հուեց նրա կրծքի վրայ և դառն, յուսահատութեան հեկեկանքը սկսեց խեղդել ինձ: Այդ բողբոջին արդէն աներկբայ զգում էի, թէ ինչպէս մի աներևոյթ զօրութիւն սկսում էր կամաց-կամաց բաժանել նրան ինձնից յաւիտեան...

Ճաշին, բացի կէս բաժակ կաթից, ոչինչ չառաւ բերանը: Նկատում էի, թէ ինչպէս կամաց-կամաց թուլանում էր նա, բայց ուշքը մինչև վերջին շունչը վրան էր: Մեռնելուց մի ժամ առաջ ուղեց տեսնել հօրը: Մայրս, որ, ըստ երեոյթին, արդէն սկսել էր հասկանալ, թէ բանն ինչումն է, կատարեց նրա խնդիրքը: Չուտով հօրս՝ թեից բըռնած՝ զգուշութեամբ ներս բերեց և նստեցրեց հիւանդի մահճակալի պարաջ՝ աթոռի վրայ: Հայր և որդի նայեցին միմեանց. հօրս հայեացքը նոյն անմիտ, նոյն անդգայ հայեացքն էր, սակայն այս անգամ այդ հայեացքի մէջ նկատում էր փոքր ինչ հետաքրքրութիւն, իսկ նորօրս հայեացքը... ինչքան սէր, կարեկցութիւն, վիշտ և յուսահատութիւն կար այդ հայեացքի մէջ, հօրը յաւիտեան մնաս բարեաւ ասող այդ լուս, վերջին հայեացքի մէջ... Առաւ հօր ձեռքը, ուղեց բանասել, բայց ոչինչ ձայն դուրս չեկաւ բե-

րանից: Միայն խոնարհուեց և շրթունքը կայցրեց նրա ձեռքին:

—Այս սիւ է, — կամաց հարցրեց հայրս, նայելով մօրս:

—Գրիգորն է... Չեմ ճանաչում, — հազիւ կարողացաւ արտասանել խեղճ մայրս, որովհետև արտասուքը խեղզում էր նրան:

—Ոչ, չեմ ճանաչում, — պատասխանեց հայրս և, փոքր ինչ լուելուց յետոյ, հարցրեց. — Հիւանդ է:

—Այո:

—Ես էլ եմ հիւանդ, խեղճ տղայ, ես էլ եմ հիւանդ, — արտասանեց հայրս, կարծես, սաստիկ կարեկցութեամբ և, ձեռքը հեռացնելով Գրիգորի շրթունքից, սկսեց շոյել նրա գլուխը:

Այլևս չկարողացայ դիմանալ — սիրտս պատուում էր — և շտապով դուրս գնացի, որպէսզի այլևս ոչինչ չտեսնեմ, ոչինչ չլսեմ...

Երբ, քառորդ ժամից յետոյ, դարձեալ ներս մտայ, մայրս հօրս արդէն դուրս էր տարել: Գրիգորը պառկած էր կրեսն ի վեր և ձեռքով ծածկել էր դէմքը: Երբ մօտեցայ նրան, ձեռքը հեռացրեց դէմքից: Ինչքան վիշտ տեսայ այդ դէմքի վրայ... Ազերսող հայեացքով նայեց ինձ և առաւ ձեռքս:

—Աննա, — արտասանեց դողդոջիւն ձայ-

նով,—դու գիտես, թէ ինչպէս կը նայես հայրիկին և մայրիկին: Բացի քեզնից, նրանք ուրիշ ոչ ոք չունեն. օգնիր նրանց, ինչպէս կարող ես...

Ապա սեղմեց ձեռքս, թողեց և ոչինչ պատասխան չպահանջեց. չպահանջեց արդեօք նրա համար, որ հասկանում էր, թէ սրպիսի ծանր պարտականութիւն էր դնում ինձ վրայ, թէ նրա համար, որ յոյս ունէր ինձնից,—չգիտեմ, միայն այդ մասին այլևս ոչինչ չխօսեց:

Նրա մահուան ներկայ էինք միայն ես, մայրս և Թոմաս Գասպարիչը, որը հէնց նոր էր եկել և, իմանալով թէ բանն ինչու՞մն է, սաստիկ տխուր նստած էր մի կողմը: (Եղբայրներս՝ եղանակը լաւ լինելուն պատճառով՝ այդօր դուրս էին գնացել և դեռ տուն չէին եկել. սի գիտէ որտեղ էին թափառում): Նա խնդրեց, որ քահանայ կանչենք: Թոմաս Գասպարիչը գնաց քահանայի ետեւից: Քահանան եկաւ: Ինչպիսի սրբազան ջերմեռանդութեամբ ընդունեց հաղորդութիւնը... Մեռնելուց առաջ նախ համբուրեց մօրս ձեռքը, յետոյ—իմը՝ իսկ ամենից վերջը—Թոմաս Գասպարիչինը, որն, այլևս չկարողանալով դիմանալ, սկսեց երեսայի նման լաց լինել: Այնուհետև վերջին հայ-

եացքը—վշտալից, աղերսող հայեացքը— ձգեց ինձ վրայ և համարեա նոյն ըովէին էլ հողին աւանդեց... սի, հողին շաւանդեց,— հողին աւանդելիս, ասում են, մարդ շատ սարսափելի է լինում. բայց այդպիսի բան ես բոլորովին չնկատեցի նրա մէջ,— այլ աչքերը փակեց և բնեց, քնեց, որպէսզի այլևս երբէք չարթնանայ... Երբ աչքերը փակեց, ես բոլորովին չէի կարծում, թէ մեռաւ, բայց մայրս այդ իսկոյն կեթ հասկացաւ: Նա նախ մի անսակ բուրթ, անմիտ հայեացքով մեքենայաբար նայեց ինձ, յետոյ թոյլ, շատ թոյլ ձայնով, կարծես ուժասպառ, ճշաց և, գլուխը դնելով մեռած սրդու գլխի մօտ՝ բարձի վրայ, մի ձեռքով գրկեց նրա կուրծքը: Սաստիկ մի դող ցնցեց ողջ մարմինս. ես հասկացայ, որ եղբայրս մեռաւ: Աչքերս մթնեցին, ծնկներս սաստիկ թուլացան և այնուհետև այլևս ոչինչ չզգացի: Երբ ուշքի եկայ, տեսայ, որ պառկած եմ սենեակումս՝ մահճակալիս վրայ, մայրս նստած է կողքիս՝ սառը, քունատ, չոր դէմքով, իսկ Թոմաս Գասպարիչը—չիմացը՝ աթոռի վրայ վշտից սառած և կուշ եկած: Սկզբում կարծեցի, թէ առաւօտ է և նոր եմ վեր կենում, բայց երբ նայեցի մօրս, նայեցի Թոմաս Գասպարիչին, նայեցի շուրջս,

դարձեալ մօրս, դարձեալ Թումաս Գառապա-
րիչին, — արդէն եղելու թիւնը պարզուեց ինձ
համար: Եւ մինչև հիմայ էլ զարմանում եմ,
թէ այդ ժամանակ ինչպէս կարողացայ այն-
քան հանգիստ լինել. — ո՛չ մի հառաջանք,
արտասուքի ո՛չ մի կաթիլ, ոչ ինչ դառնու-
թիւն, ոչ ինչ վիշտ. կարծես մեռած էի և
զգում էի, որ մեռած եմ: Ատում էին կեր՝
ուտում էի, խմիր՝ խմում էի, հագեր՝ հագ-
նում էի, բեր այս ինչը՝ բերում էի, տանք այս
ինչը՝ տանում էի, արի՛ գալիս էի, գնա՛ գնում
էի, մի խօսքով՝ անում էի, ինչ որ ասում
էին, և արածս ոչ հասկանում էի, ոչ զգում:
Եւ եթէ այժմ հարցնես ինձ, թէ ինչպէս
թաղեցինք եղբօրս, ո՛վ կար յուղարկաւորու-
թեանն և այլն, — ոչ ինչ չեմ կարող պատաս-
խանել: Այսքանը միայն մուտ կերպով, ե-
րազի նման յիշում եմ, որ ինձ սևերը հագ-
ցրին, ձեռքս մի սպիտակ թաշկինակ դրին,
թէ և թաշկինակի կարէք չունէի, ձեռքիցս
բռնեցին, տարան եկեղեցի և դարձեալ ետ
բերին: Այս էլ յիշում եմ, որ եկեղեցում
համբուրեցի նրա ճակատը, դարձեալ համ-
բուրեցի, դարձեալ... էլ ոչ ինչ չեմ յիշում:
Իսկ այժմ, երբ այդ ժամանակից անցել է
ամբողջ երկու շաբաթ, երբ ամեն օր մըա-
նում են նրա սենեակն և ամբողջ ժամե-

րով՝ ձեռքերս խաշած՝ նստում եմ նրա
գատարկ մահճակալի վրայ, — ինչ եմ ըզ-
գում ես... Փառք և գոհութիւն նրան, ով
անօրինում է մարդկային բողոքը: «Աղօթքը,
միայն աղօթքը կարող է փրկել քեզ կեան-
քի դժանր ըրպէնեքում» — ասաց նա: Օրհ-
նեալ լինի քո յիշատակը, իմ սիրելի, իմ
անգին եղբայր:

Աննա Սարոյեան

ԺԳ.

Թիֆլիս, 25 յունիսի 1881.

Որբելի հոիփօիմէ,

Նամակ ես պահանջում. ինչ գրեմ, ինչ
ունեմ գրելու, ինչ կարող եմ գրել, երբ
չուրջս և ներսս կատարեալ դատարկութիւն
է տիրում: Ոչ ինչ չկայ, ոչ ինչ մի հիմնաւոր
բան, որից կարողանայի ամուր կպչել՝ շան-
հետանալու համար, որի վրայ կարողանայի
վերջնականապէս կենդրոնացնել թափառող
մտքիս ընթացքը՝ շմոլորուելու համար: Երե-
ւակայիք մի անհուն, անտակ խորխորատ
անվերջ տարածութեան մէջ, որտեղ ընկել

է մի մարդ. նա տարածում է ձեռքերն այս ու այն կողմը, որպէսզի մի բան գտնէ, որից կարողանայ կպչել՝ աւելի խորը շքնկնելու համար, բայց միշտ հանդիպում է դատարկ տարածութեան, և նա շարունակ ընկնում է ցած, ընկնում է անվերջ, մինչև անգամ օտների տակ յատակ չգտնելով.— Էս այդ դրութեան մէջ եմ: Ճշմարիտ է, կայ իմ մէջ մի զգացմունք, որի համար պարտական եմ մեռած եղբորս, և թէև այդ զգացմունքը շատ անգամ բարերար ներգործութիւն է ունեցել տանջուած հոգուս վրայ, բայց... անգլին քոյրիկ, հասկանում էս, թէ ս'ըբան երիտասարդ եմ ես դեռ և թէ սիրտս, հոգիս ընտկանաբար գէպի ինչը պիտի ձգտեն: Ես... Ա՛խ, բաւական է. թողնենք այժ, այլևս սիրտ չկայ:

Եղբորս մահն, ի հարկէ, անհետևանք չէր կարող անցնել ոչ ինձ և ոչ մօրս համար մահաւանդ մեր այս թշուառութեան ժամանակ: Մայրս անմիջապէս ընկաւ անկողին և մօտ մի ամիս շարունակ պառկած էր: Նրա և հօրս միակ իննամատարն ես էի, թէև ես էլ պակաս հիւանդ չէի զգում ինձ: Նրա անկողնից վեր կենալն և իմ պառկելը մէկ եղաւ. կարծես դիտմամբ միմեանց լսօսք էինք տուել այդպէս անելու: Ես նրանից ա-

4701205 - արքայի 79

ւելի կարճ ժամանակ էի պառկած և ահա մի շաքաթ է, ինչ վեր եմ կացել: Այժմ ինձ սաստիկ թոյլ եմ զգում. երկար չեմ կարողանում ման գալ կամ օրեկիցէ բան շինել, շուտով յոգնում եմ, ուզում եմ նստել կամ թէկն տալ: Գրիչն էլ այժմ դժուարութեամբ եմ շարժում ձեռքիս: Անցեալ օրը նայեցի հայելում և ինքս ինձնից սարսափեցի: Ակամայ վերցրի անցեալ տարուայ լուսանկարս և համեմատեցի.— ինչքան փոփոխութիւն... մինչև անգամ ինքս էլ չէի ուզում հաւատալ, թէ այդքան փոխուել եմ: «Գամ այս իմ լուսանկարը չէ, կամ թէ հայելին է ինձ խարում»—ասում էի ինքս ինձ: Լուսանկարի մէջ հանուած է մի գեղեցիկ, մի կայտառ օրիորդ, որի աչքերն երջանկութեամբ և շարաճճի կերպով ժպտում են, իսկ հայելու մէջ տեսնում էի սաստիկ նիհար, սաստիկ գունատ, կարծես ծերացած մի աղջիկ, որի անկենդան, մեքենայական հայեացքը, կարծես, ատում է... ինչ է ատում.— որոշ ոչինչ, բայց մի բան ատում է, որ ոչ ինքն է հասկանում և ոչ ուրիշը կարող է հասկանալ... Սաստիկ դառնութեամբ գէն շարտեցի լուսանկարս և հեռացայ հայելուց...

Այստեղ սաստիկ շոգեք են: Ամաբանոցի

սովոր լինելով, առանց այն էլ շատ դժուարութեամբ եմ կարողանում ղիմանալ: Համարեա ողջ օրը սենեակիցս դուրս չեմ գալիս: Միայն զիչերներն և առաւօտեան կարողանում եմ ազատ օդ շնչել: Ներքը, սրբելիս, սասաիկ յոգնեցի. էլ ոչինչ չեմ կարող գրել:

Ընդունիր կարօտալիր համբոյրներս:

Քս Աննա Սարոյեան

ԹԻ. Երևան, 27 յուլիսի 1881.

Սիրելի Հաիսիսիսե,

Այժմ, փառք Աստուծոյ, բաւական լաւ եմ ղգում ինձ, միայն շօգերն են սաստիկ նեղացնում: Երբեմն երեկոները, լաւ եղանակներին, դուրս եմ գնում փոքր ինչ ղբօսներու և շուտով էլ վերադառնում եմ: Հարցնում ես՝ միթէ եղբայրներս ղարձեալ պարապ են: Ոչ, մեր նախկին հարուստ «բարեկամները» մէկը վերջապէս «խղճաց» մեզ և երկուսին էլ ընդունեց իւր մագաղինը, բայց այն պայմանով, որ նրանք իրենց լաւ

պահեն: Եւ այժմ, փառք Աստուծոյ, նրանք աակաւին իրենց լաւ են պահում և, եթէ բանը միշտ այսպէս ղնայ, մենք ղո՞ն կը լինենք: Այդ շատ լաւ եղաւ. եթէ եղբայրներս ղարձեալ պարապ մնային, հաւատա, որ քաղցած կը մեռնէինք: Իմ և մօրս հիւանդութեան միջոցին մեր վերջին կոպէկները ձեռքներիցս ղնացին և մենք մնացել էինք սաստիկ տարակուսած՝ թէ ինչ պիտի անէինք: Այժմ, եղբայրներս ղործի կանգնելովը, կարող ենք փոքր ի շատէ տանելի կեանք ունենալ:

Ես արդէն վերջնականապէս հաշտուել եմ ղբութեանս հետ. ներկան ինձ այնպէս սարսափելի չէ թուում, ինչպէս երեակայում էի առաջ: Միայն եղբօրս վաղահաս մահը սրբտիս մէջ թողել է մի այնպիսի վիշա, որ երբէք և ոչ մի բանով կարող չէ բուժուել: Ամեն օր, ամեն ժամ նա, կարծես կենդանի, կանգնած է աչքիս առաջ, իսկ երազումս համարեա ամեն ղիչեր տեսնում եմ նրան: Նրա մեռնելուց յետոյ, առանց տանջուելու չէի կարողանում մօտենալ նրա ղբրքերին ու տետրակներին: Ամեն անգամ, բանի տեսնում էի այդ ղբրերն ու տետրակները պահարանում ղարսած, իսկոյն մի ակասակ սաստիկ-սաստիկ ճմլում էր սիրտս և

անցեալի յիշողութիւնները մէկը միւսի ետե-
ւից ակամայ դարձնում էին իմ մէջ: Բայց
հրեկ—չգիտեմ ինչո՞ւ—սիրտս սաստիկ ձրգ-
տում էր դէպի այդ գրքերն ու տետրակնե-
րը. ուզում էի քրքրել նրանց, ուզում էի թեր-
թել, ուզում էի ծայրէ ի ծայր կարդալ տետ-
րակները, և ինձ թւում էր, թէ այդպիսով
նա ինքը՝ կենդանի կանգնած իմ առաջ՝ խօ-
սելիս կը լինի ինձ հետ: Այդ պատճառով մօ-
տեցայ պահարանին և բաց արի դուռը:
Գրքերն ու տետրակները դարձուած էին ի-
րենց կարգով, այնպէս, ինչպէս նա վերջին
անգամ ինքն իւր ձեռքով դարսել էր: Կար-
գապահութիւնն ու մաքրութիւնն առհասա-
բակ նա սաստիկ սիրում էր, և ես երբէք
չէի տեսել, որ նրա գրքերը կամ տետրակ-
ները խառն ի խառն թափուած լինէին. տ-
մեն ինչ իւր տեղը, ամեն ինչ մաքուր: Բայց
այս անգամ գրքերի և տետրակների վրայ
բաւական փոշի էր նստել: «Իսկ նրա վրայ
ահագին շերտ հող կայ նստած»—մասծեցի
ես, դողդոջին ձեռքով մի առ մի վերցրի
գրքերն և սկսեցի փոշին սրբել: Այդ վեր-
ջացնելուց յետոյ, վերցրի բոլոր տետրակ-
ները, ցած բերի և, նախապէս նրանց վրա-
յից էլ փոշին սրբելով, սկսեցի մի առ մի
թերթել: Այդ բոլորն ուսանողական տետ-

րակներ էին, որոնց մէջ իրեն յատուկ մա-
քուր և գեղեցիկ գրերով գրել էր իւր
դասերը: Այդ տետրակների մէջ գտայ և
նրա յիշատակարանը: Ինչպէս մի անգին
գիտի վրայ, վրայ ընկայ այդ տետրակին
և ահագին հետաքրքրութեամբ սկսեցի թեր-
թել: Ա՛խ, ինչպէս արփում էր սիրտս,
ինչպիսի ամաններով և սիրով սեղմում էի
այդ տետրակը կրծքիս, ինչպէս ջերմագին
համբուրում էի այն և թրջում արտասու-
քովս... Մի անգամ, երբ կը գաս այստեղ,
սիրելի չռիփսիմէ, այդ տետրակը կը կար-
դամ քեզ մօտ, և կը տեսնես, թէ ինչպիսի
տղայ էր նա. այդ տետրակի մէջ նա թա-
փել է իւր բոլոր միտքն ու հոգին: Բայց
այժմ ես այնտեղից կ'արտագրեմ նրա բա-
նաստեղծութիւններից մէկը (յիշատակարանի
մէջ բաւական թուով բանաստեղծութիւն-
ներ էլ ունի գրած), որ, ինչպէս ամաթիւրը
ցոյց է տալիս, նրա վերջին գրածն է և
գրել է մահից մի շաբաթ առաջ: Այդ բա-
նաստեղծութիւնը մի ամփոփ գաղափար
կը տայ քեզ նրա հոգեկան աշխարհից:

Հասել է ժամը: Շուտով նորաբաց,
Մանուկ արևս պիտի խաւարի.
Դեռ կեանք չտեսած, գեռ չվաստակած՝
Մարմինս հողը պիտի աւերի:

Ա՛խ, ի՛նչպէս, ի՛նչպէս ուզում եմ ապրել,
Ապրել և գործել, գործել և տոկալ,
Ի՛նչպէս ջերմագին ուզում եմ սիրել,
Ամենքի համար ազօթել և լալ...

Խեղճ, անբաղդ եղբայր... Ի՛նչպիսի
կեանքի ծարաւ, ի՛նչքան անկեղծ, խոր
զգացմունք, ի՛նչքան տանջանք... Մի՛թէ
այդպիսի եղբօրն երբեքիցէ կարելի է մոռա-
նալ, իմ անգին քոյրիկ: Երեկուանից դէս
անընդհատ մտածում եմ նրա մասին և որ-
քան շատ եմ մտածում, այնքան աւելի եմ
զգում, թէ սրբան մեծ և անփոխարինելի է
իմ կորուստը: Գիշերս բոլորովին չկարողա-
ցայ քնել. ահա՛մայ արտասուքը հանդարտ
հոսում էր աչքերիցս և թրջում էր դէմքս,
անկողինս, և ես գողգոջիւն ձեռքերս սաս-
տիկ յուսահատութեամբ ու տանջանքով տա-
րածում էի դատարկ օդի մէջ՝ գոնէ նրա
ուրուականը գրկելու համար... Ա՛խ, նրա
յիշատակարանն ամեն ինչ տակն ու վրայ
արեց իմ մէջ: Գարձեալ սկսում եմ առա-
ջուայ նման... Ոչ, այլևս ոչինչ չեմ գրիլ
այս մասին. միշտ միևնո՛յն երգը... Գուցէ
արդէն ձանձրացրել եմ քեզ:

Մնաս բարեաւ, իմ սիրելի քոյրիկ. ցնոր
զրութիւն:

Քո Աննա Սարոյեան

Ժ.Զ.

ԹԻՖԼԻՍ, 16 օգոստոսի 1881.

Սիրելի Հովիտիմէ,

Խորհուրդ ես տալիս, որ շատ չյուզուեմ, և
լինզրում ես, որ եղբօրս յիշատակարանն
ուղարկեմ քեզ, որպէսզի այլևս տեղիք չու-
նենամ յուզուելու: Ես էլ եմ հասկանում, որ
շատ յուզուելը ներկայ դրութեանս մէջ ինձ
վնասակար է, բայց մի վախիլ. յիշատակա-
րանը գտնելուս առաջին օրերն էր, որ այն-
պէս յուզում էի, այժմ ինձ զսպում եմ: Ու-
րեմն, սիրելիս, յիշատակարանը կը մնայ
ինձ մօտ. ողջ կեանքումս չեմ բաժանուիլ
նրանից, չեմ բաժանուիլ այն պատճառով
միայն, որ նա ինձ համար անգին է և միշտ
էլ անգին կը մնայ:

Գարձեալ բանը թարսուեց. մեծ եղբայրս
խը հին աստուածը միտը բերեց: Մեկ

«բարեկամն» էլ վաճառեց նրան, և իրաւունք
ունէր, որովհետեւ եղբայրս դարձեալ սկսել
էր խմել. իւր ստացած ոռճկից էլ ոչ մի
կտակէկ տուն չէր բերում: Է՛հ, այդպէս էլ
կարծում էի. արբեցողութիւնն այնպէս շէ
բոյն դրել նրա մէջ, որ նա երբեկիցէ կարո-
ղանայ դրանից ձեռք վերցնել: Դրա համար
կամք է հարկաւոր և փոքր ինչ ժուժկալու-
թիւն, խսկ եղբայրս գուրկ է թէ մէկից, թէ
միւսից. անգործ մնալն ու խմելը նրա հա-
մար ամեն բանից քաղցր է: Իսկ փոքր եղ-
բայրս դարձեալ այնտեղ է, և պիտի տտած,
որ կարողացել է ծուլութեանը յաղթել և
աշխատում է: Բայց նրա ստացած ոռճիկն
ինչ պիտի անէ մեր այնքան, թէկուզ սաւ-
աիկ չափաւորած, կարիքներին: Ծայրայեղ
աղքատութիւնը սպառնում է թափելու մեր
գուռը... Մայրս ուզում է տունը ծախել,
բայց ես չեմ թողնում. դրանից ստացած
փողն էլ շուտով կը հատնի (մանաւանդ, որ
տունն անհամեմատ պակաս են գնահատում),
այնուհետեւ ինչ պիտի անենք, ինչո՞վ պիտի
վճարենք բնակարանը վարձը... Ո՛չ, անմտու-
թիւն կը լինէր հոգսերի վրայ նոր հոգսեր
էլ աւելացնել: Երեւակայում եմ, թէ սրբան
գժուար է մի տնից միւսը տեղափոխուել,
թէ սրբան անտանիւրի է տանախրոջից միշտ

անարդուած լինել տան վարձն իւր ժամա-
նակին շվճարելուն համար... Ո՛չ, հաղարա-
պատիկ աւելի լաւ է մեռնել թէկուզ քաղ-
ցած, բայց ահանջը հանգիստ՝ իւր սեպհա-
կան տան յարկի տակ: Սեպհական տանը,
սեպհական տանը... ուրիշ տեղ կեանքը կըր-
կնապատիկ, քառապատիկ դառը կը լինի:
Ես այդ զգում եմ: Մայրս ուզում է մի որե-
ւիցէ գործ վերցնել: Տեսնենք ինչ կը լինի:

Քո Աննա Սարոյեան

ԺԷ.

ԹԻՖԼԻՍ, 24 օգոստոսի 1881.

Սաստիկ յուզուած եմ գրում քեզ այս սո-
գիւրը, սիրելի հոփստիմէ: Ես այժմ կատարե-
լապէս ոչնչացած եմ:— Մայրս կար էր վեր-
ցրել կարելու, ես էլ օգնում էի նրան,
բայց... ոչինչ չկարողացայ կարել. սակայն,
ոչ թէ ոչինչ չկարողացայ կարել, այլ—
կարել չգիտէի, կարը փչացրի: Գաբ բաժա-
նող կինը տեսաւ կարածս և սաստիկ յանդի-
մանեց նախ մօրս, որ ինձ թողել էր կարե-
լու, յետոյ—ինձ, որ կարը փչացրել էի:
«Ահագին աղջիկ ես և ամենահաստարակ կար

անգամ չգիտես, ամօթ չէ»—ասաց: Ա-
մօթ չէ... Այնքան ամօթ էր, որ հազար ե-
րանի կը լինէր, եթէ նոյն բոպէին գետինը
պատուէր և կլանէր ինձ յաւիտեան... Մին-
չև անգամ մտադրեցի ինքնասպանութիւն
գործել և կը գործէի, Աստուած է վկայ, կը
գործէի, եթէ... Ամեն տեսակ դժբաղդու-
թիւն, ամեն տեսակ բաղդի հալածանք կը
տանէի—և տանում եմ,—բայց հասարակ
կնոջ այդ հասարակ բանի համար տուած
յանդիմանութիւնը ո՛չ մի կերպ չէի տանիլ
և չեմ էլ կարող տանել: Այդ յանդիմանու-
թիւնը մաքրիցս մի վայրկեան անգամ չէ
հեռանում, և որքան շատ եմ մտածում այդ
մասին, այնքան... սիրտս անտանելի ծան-
րանում է... Կարծում եմ, թէ ամբողջ
մարդկութիւնն աշխարհիս ամեն ծայրերից,
մինչև անգամ տան շորս պատերը, որոնցից
այլևս դուրս չեմ գալիս, ծաղրելով մատ-
ոցոյց են անում ինձ և ասում—տեսէք,
այս անգամիս աղջիկը հասարակ կար անել
անգամ չգիտէ... Ի՞նչ մեծ համարում ունէի
նձ վրայ. կարծում էի թէ բաւական է, որ մի
ան անել կամենամ և—վերջացած է, ամեն
ան կանեմ, բայց իրողութիւնը, փորձը
այց տուեց, որ ո՛չ թէ ոչինչ չեմ կարող
անել, այլև... որ ես ինքս ոչ ի՛նչ եմ,

ոչ ի՛նչ, ոչ ի՛նչ... Եւ դեռ մի անգամ
մեռած եղբօրս հպարտութեամբ պատաս-
խանեցի. «Ի՞նչ, ես կ'աշխատեմ»... Խեղճ,
խեղճ Աննա... Եւ եղբայրս էլ յոյս ունէր
ինձնից, որ ես կարող եմ աշխատել... Ո՛հ,
մրբան անտանելի է դրութիւնս... Ինքս
ինձնից սարսափում եմ: Գոնէ շունենայի
սրտիս մէջ՝ դեռ մանկութեանս հասակից
սերմանուած՝ այս հպարտութիւնը, այս գո-
ւոզութիւնը, գոնէ կարողանայի տանել ինձ
տուած արդարացի յանդիմանութիւնները,
գոնէ սիրտս կարողանար հաշտուել ուղեղիս
հետ,—այն ժամանակ... Իսկ այժմ... կա-
տարելապէս իբրաւունք ունեմ ասելու, որ ես
իսկապէս թշուառ եմ... Ա՛խ, ա՛խ, ան-
գին քոյրիկ... սրտիս և ուղեղիս մէջ դժոխք
կայ...

Քո Ա. Ս.

ԺԹ.

Թիֆլիս, 9 սեպտեմբերի 1881.

Սիրելի չնիփսիմէ,

Աղքատ տեղովդ ինձ քսան: ուրբի ես ու-
զարկել: Ինչո՞ւ... ինչո՞ւ ես ուզարկել... Եւ

դեռ ներողութիւն էլ ես խնդրում, որ ուշ ես
ուղարկում, որովհետեւ սոճիկդ նոր ես ստա-
ցել... Բայց քեզ սով արաց, որ ուղարկես...
նպատակդ ինչ էք, որ ուղարկել ես... ինձ
ծաղրել, ինձ շանդիմանել... այս... Կարծես
թէ ինքս ինձ քիչ եմ ծաղրում, կարծես թէ
ինքս ինձ քիչ եմ յանդիմանում... Եւ գրում
ես, որ շնորհակալութիւն չգրեմ քեզ: Միթէ
կարծում էիր, որ շնորհակալութիւն կը
գրեմ. ինչ բանի համար.— որ տանջանքս
կրկնապատկեցիր... որ ինքս ինձ աւելի ա-
տել առեցիր... որ մի անգամից ցոյց
առիր, թէ սրբան շնչին և անպէտք եմ ես՝
քեզ հետ համեմատած... Երբ բաց արի
ծրարը, հանեցի միջից ուղարկածդ թղթա-
ղբամեղին և կարդացի նամակդ,— արիւնս
գլխիս լքեց: Կատարութիւնից, ամօթից և
անգործութիւնից լաց եղայ... Աստուած իմ,
այն ինչ արտասուք էք... Գեանքիս մէջ
դեռ այնպէս լաց չէի եղել. արտասուքիս
խրաքանչիւր կաթիլը, կարծես, թոյն էր,
որ քաղում էր ուղղակի սրտիցս... Անգին
բոյրիկ, այս ինչ է պատահում ինձ...

Քո Աննա Սարոյեան

Յ. Բ. Նամակիս հետ ես եմ ուղարկում ու-
ղարկածդ քսան ուրբին: Անշուշտ հասկա-

կ'ուղարկեմ: Մինչև գրելից այդ փողերից մի
կոպէկ անգամ չեմ ծախսիր:

Քո Աննա Սարոյեան

Դ.

Թիֆլիս, 19 սեպտեմբերի 1881

Իմ սիրելի Հովհաննէ,

Չնորհակալ եմ:

Քո Աննա Սարոյեան

ԻԱ.

Թիֆլիս, 4 եօկտեմբերի 1881.

Սիրելի Հովհաննէ,

Ի՞նչ ես ուզում, որ գրեմ: Թէ ինչպէս եմ
անցկացնում ժրս: Կզակս ափիս յենած՝ ա-
ռաւօտից մինչև երեկոյ նստած եմ յուսա-
մուտի առաջ և եթէ երբեմն պատահում է,
որ մի որեկեցէ ճանձ՝ ցրտից անգորացած՝
ման է գալիս ապակիներրի վրայ, բռնում

նում ես ինձ և ինձնից չես ներանալ, որ
այդ փողերը չեմ ընդունում:

Ա. Ս.

ԺԹ.

Թիֆլիս, 15 սեպտեմբերի 1881.

Գարձեալ, դարձեալ ուղարկել ես և հետն
էլ մի երկար ու խիստ յանդիմանութիւն:
Այո, այո, սիրելի չռիփօիմէ, համաձայն եմ
քեզ հետ, որ ես չառ հպարտ եմ, շատ
փոքրօղի և շատ յիմար, բայց... հաւատա,
որ աւելի մեծ բարեբարութիւն արած կը
լինէիր ինձ, եթէ այդ փողերը հէնց սկզբից
չուղարկէիր: Չես կարող երևակայել, թէ
ինչպէս տանջում եմ ես, երբ նայում եմ
այդ փողերը... Ահաւանեանայնիւ, ընդունում
եմ, բայց այն պատճառով, որ չազդու
թիւն դարձրու, — այն պայմանով, որ այդ
լիմ պարտքս լինի և ես՝ այսօր թէ էգոց,
բայց մի ժամանակ՝ անպատճառ վերա-
դարձնեմ քեզ: Գրիր, որ այդ պայմանին
համաձայն ես, ապա թէ ոչ դարձեալ եմ

կամ գլուխն եմ կարում դէն պցում, կամ
թեկերն ու ոտները կտրատում և թողնում,
որ թաւալդօր գայ այդպէս անդամահա-
տուած, սինչև որ սատակի... Սրանից էլ
լնա զրադմունք կ'ուզես: Ժամանակ չէ, թող
անցնի, էլի. ուրիշ կերպ չանցնի, թող այս-
պէս անցնի, ինչ վնաս: Վերջը խօ մահ է...

Քո Ա. Ս.

ԻԲ.

Թիֆլիս, 18 հոկտեմբերի 1881.

Սիրելիս,

Ի գուր ես ինձ երկար ու բարակ խրատ-
ներ կարգում. ի գուր ես աշխատում ապա-
ցուցանել ինձ, որ իմ այս խելքով, հասկա-
ցողութեամբ ես չեմ կարող և չպէտք է այս-
պէս լինեմ, որ ես զօրով եմ այսպէս ա-
նում և անարդարացի կերպով շարափօտում
լինքս ինձ վրայ: Ես ինքս էլ այդպէս եմ
կարծում, բայց արի տես, որ անիծեալ ի-
րականութիւնը խելք և հասկացողութիւն
չէ պահանջում, այլ — կանքի համար
պատրաստութիւն. իսկ հէնց այդ բանն

է, որ ես չունեմ, բայց թէ ինչո՞ւ չունեմ,
—այդ ինքզ էլ շատ լաւ կարող ես հասկա-
նալ, եթէ քրքրեա անցեալս և դատարա-
կութիւնս... Միանգամից համոզուիր, որ ես
կեանքի համար մի կոպէկ, մի գրոշ չարժեմ:
Գրկնում եմ՝ ես անպատրաստ եմ, անպատ-
րաստ, —այս երբէք մի մոռանար: Իսկ նոր
պատրաստուելու սկսել այժմ — անհնարին
է: Ինչպէս սկզբից հիմքը պցուել է, այնպէս
էլ պէտք է գնայ մինչև վերջը: Եւ թող
գնայ: Ես հրաշքներ չեմ սպասում և ոչ էլ
ինքս կարող եմ հրաշքներ գործել: Ես մի
այլանդակ արարած եմ, որի բերանը հացը
ծամած պիտի դնել... Ո՛րքան ատում եմ
ինքս ինձ, ո՛րքան զզուում եմ ինքս ինձ-
նից... Եթէ հնար լինէր սոսկալի մեղապար-
տութիւնից խուսափելու...

Քո Աննա Սարոյեան

ԻԳ.

Թիֆլիս, 31 եօկտեմբերի 1881.

Իմ անգին չուփսիմէ,

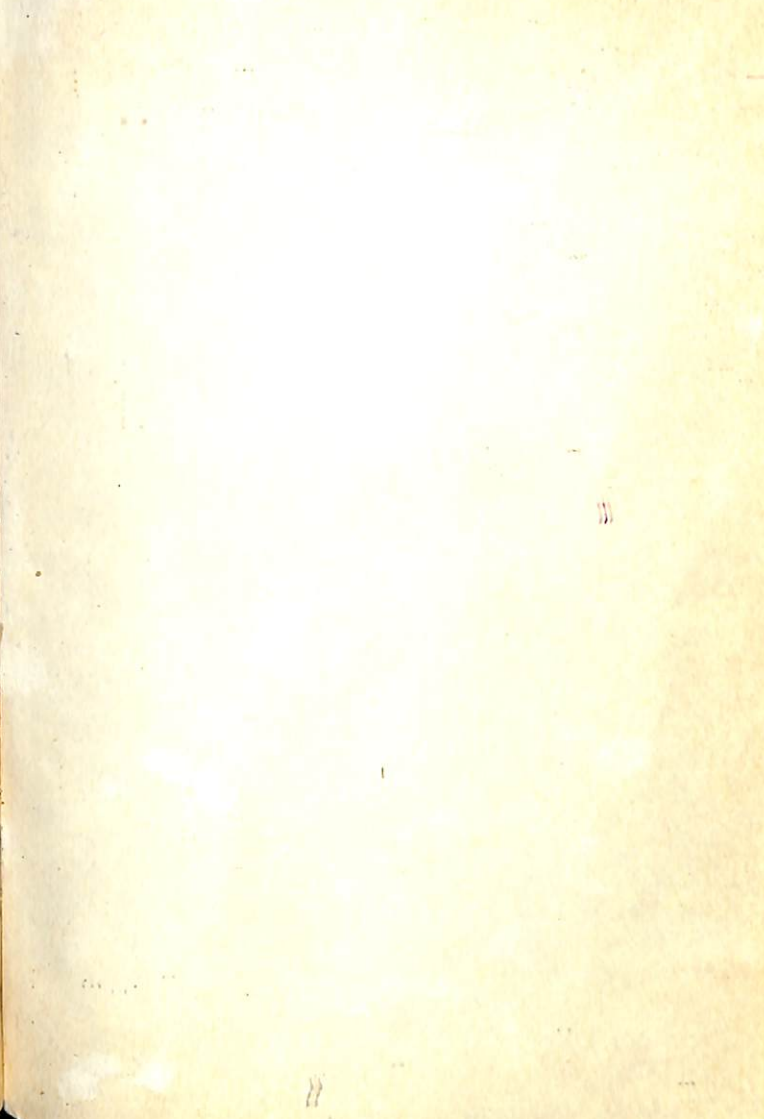
Այս տողերը գրելիս արդէն թոյն եմ խմել,
իսկ երբ կարդալիս կը լինես, անշուշտ այլևս

կենդանի չեմ լինիլ: Մնաս բարեաւ... յաւի-
տեան... էլ ինձ չես տեսնիլ: Անիծիր ինձ,
բայց լաց եղիր. արասուքդ գուցէ թեթե-
ւացնէ մեղապարտ հոգիս... Ի՛նչ սոսկալի բան
է թոյնը... բայց կեանքն աւելի սոսկալի է,
ի հարկէ, ինձ համար, իսկ քեզ և ուրիշնե-
րի համար — ոչ: Հն, կարծեմ արդէն ստա-
ցած պէտք է լինես մի քանի օր առաջ իմ
քեզ ուղարկած քսան ռուբլին, որ պարտ էի
քեզ: Ներիր, հպարտութիւնս յաղթեց: Այս
նոյն հպարտութիւնն է, որ ինձ գերեզման
է տանում: Արդեօք կը ներէ ինձ Աստուած
կը ներէ Գրիգորի հոգին... բայց ապրելս
ինձ համար անհնարին էր: Դարձեալ մնաս
բարեաւ, անմման քոյրիկս. աղօթք արա մե-
ղապարտ հոգուս համար:

Քո թշուառ Աննա

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0350775

46163